

ИВАН П. ИВАНОВ

**СЕРИЯ
“ПЕДАГОГИЧЕСКА СОЦИОЛОГИЯ”**

ЕТНОСИТЕ

АКСИОС

© Иван Петков Иванов - автор, 1998
ISBN 954-8789-44-2

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ.....	5
1. ТЕОРЕТИЧНИ ПРОБЛЕМИ.....	6
1.1. Дефиниране на понятията.....	6
1.2. Теории за етничността.....	11
1.2.1. Етничността като основно условие за идентичност	11
1.2.2. Етничността като биосоциално роднинство	12
1.2.3. Етничността като израз на рационален избор	13
1.2.4. Етничността като израз на общи интереси.....	13
1.2.5. Етничността като отговор на икономическия антагонизъм	15
1.2.6. Етничността като форма на социална интеграция	15
1.2.7. Мултидименсионална теория за етничността	16
2. ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ЕТНОСИТЕ	18
2.1. Психологически подход	18
2.1.1. Психоаналитични теории.....	18
2.1.2. Теории за социалното учене	19
2.1.3. Теория за етноцентризма	20
2.1.4. Етническо съзнание и самосъзнание	22
2.1.5. Теория за предразсъдъците, расизма и дискриминацията	26
2.2. Асимилационистки подход	31
2.3. Стратификационен подход.....	37
2.3.1. Мнозинство и малцинствени етноси.....	37
2.3.2. Социо-икономическо обяснение на стратификацията	44
2.3.2.1. Теория за световните системи	44
2.3.2.2. Вътрешно-колониална теория	45
2.3.2.3. Теория за разцеплението на пазара	45
2.3.2.4. Теория за малцинството-посредник	46
2.4. Ресурсен подход.....	47
2.4.1. Етнос и власт	48
2.4.2. Етнос и култура.....	49
2.4.3. Етнос и ресурси (етническа мобилизация)	49
3. ДЪРЖАВНА ПОЛИТИКА И ЕТНОСИ	53
3.1. Модели на интергрупов контакт	53
3.2. Политически режими и отношения с етносите	55
3.2.1. Монокултурни общества	55
3.2.1.1. Расистка система	56
3.2.1.2. Асимилационистка система	56
3.2.2. Интеркултурни общества	57
3.2.2.1. Либерално-плюралистичен режим	57
3.2.2.2. Корпоративна плюралистична система	57
4. ДЪРЖАВНА ОБРАЗОВАТЕЛНА ПОЛИТИКА И ЕТНОСИ	58
4.1. Училището- среда за унификация и селекция	58
4.2. Образование и социална мобилност	58
4.3. Неравенство на шансовете в образованието	59
4.3.1. Детето от доминантния етнос	61
4.3.2. Детето от дефаворитизираните етноси	62
4.3.3. Проблеми при възпитанието на децата-роми	64
4.4. Билингвизъм и училище	65
ЛИТЕРАТУРА.....	67

УВОДНИ ДУМИ

Темата за расите и етносите и техните отношения периодично придобива по-голяма или по-малка популярност в средите на изследователите. Расовите и ентически сблъсъци по света засилват интереса и в чисто научен план.

Етносите са отличителна черта на огромната част от обществата по света. Малко са случаите на общества, които са действително етнически хомогенни, така, както са провъзгласени в конституцията и други основни документи. По тази причина за социалните науки етносът и свързаните с него понятия се оказва централна категория.

Литературата по темата е доста особена. Кетрин О'Съливан Сии и Уйлям Уилсън [4] посочват, че тъй като расовите и етнически взаимоотношения са много често свързани с такива следствия като неравенство и безправие, голяма част от чисто научните изследвания придобиват политизиран характер и служат за промяната на нормативни системи, регулиращи тези отношения. Почти неизбежно се стига до употребата на термини като расизъм и дискриминация. Редица изводи, които произтичат от емпирични данни се оспорват като идеологизирани. Освен това, представите на изследователите и оттам визираните проблеми често са основани на публични (официални) оценки, които не винаги са обективни в необходимата степен. Това прави в много случаи обясненията трудни и спорни. Затова авторите предпочитат описателният анализ. Като цяло по темата има сериозен дисбаланс между дескриптивни изследвания и такива, които завършват с формулирането на теоретични изводи. Друга съществена слабост на тези изследвания е по-малката представеност на количествените техники за сметка на приложението основно на различни варианти на наблюдението и интервюто.

Два са основните проблеми на изследванията по темата: процесът на формиране на една етническа група и нейните граници и социалната структура на етноса и процесите, които се разгръщат в него.

Авторът

1. ТЕОРЕТИЧНИ ПРОБЛЕМИ

1.1. ДЕФИНИРАНЕ НА ПОНЯТИЯТА

Що се отнася до терминологията в тази област, необходими са някои бележки.

Думите имат исторически и контекстуални измерения и са свидетелства и документи за времето си. Терминологията често отразява ситуации при които обществото е построено на бинарна (противостояща) си основа, например при термини като “заседнали - мигранти”; “мнозинство - малцинство”; “нормално - аномално”. Не само думите са противопоставени една на друга, те изразяват и противопоставеност на отношенията в рамките на терминологичния модел - болшинството е нормално, малцинството - не и т. н. Също така, думи като миграция, емиграция, имиграция и пр. в различните страни и в различни исторически моменти са имали различен смисъл, особено в законодателен план. Същото е положението и с малцинствата (не само етнически, но въобще различните от мнозинството културни общности).

В социологическата литература въпросите за етничността се поставят още в края на миналия век, но бумът в изследванията е след 30-40-те години на нашия век, когато постепенно се осъзна, че етничността е такава важна социодиференцираща характеристика, както пола, възрастта и религията [7].

Преди това се водят значителни по количество и интензивност дебати - още в края на IX век. Спори се за термините етнос, раса, нация, както и за тяхното съдържание. И до сега все още няма общоприети дефиниции за всички тях.

Някои от най-характерните подходи са следните:

Първото определение на **етноса** прави още *М.Вебер* - 1922 г. Според него етническата група е съставена от членове, които имат субективно разбиране за общия си произход, сходни физически черти или навици и обичаи или и двете. При това според Вебер, няма значение, дали в случая има кръвно родство, или не [7].

Според *Вашер де Лалуж* (*V.de Larouge*), етносът не е раса (идентичност на морфобиологична основа), не е и нация (идентичност на основата на история, институции и политическа организация). Тук по-скоро става дума за психо-интелектуални различия (култура, език) [7].

Уорнър също разглежда етнос, раса и нация. Той за пръв път разделя етнос от нация и ги дефинира различно. За него етническите групи са тези човешки групи, които формират едно колективно усещане за общност, на основата на сходство на хабитусите или на нравите и обичаите, или и на двете, както и на общи спомени за миналото. Това усещане, разбираемо като общност на кръвна основа се възприема като обективно наложило се [7].

Според Ю. Бромлей съществуват няколко дефиниции на етноса:

Основна единица на етническата класификация на човечеството, успоредно с която могат да се отделят етническите общности от по-висок или по-нисък таксономически порядък.

Група от хора, които говорят един и същ език, признават своя единен произход, притежават комплекс от обичаи, начин на живот, пазени и осветени от традицията (на етноса) и които групата отличава от тези на другите. Те колективно и несъзнателно си приписват ценностни характеристики.

Исторически създава се съвкупност от хора, които притежават общи, относително устойчиви особености в областта на културата (вкл. и езика) и на психиката както и съзнанието за своето единство (самоосъзнато единство) и отличие от други подобни образувания. Тази културна общност е относително откъсната от основните социални структури на обществото - икономическата и политическата.[По:20]

Етносът се употребява като термин нееднакво. Основните трудности произтичат от това, че много често се тълкува в смисъл на народ (всички етнически общности и етно-социални организми); спори се за съотношението на етнос и етническа общност (синоними или отнасящи се като част към цялото).[20]

Новите въпроси по отношение на релацията нация-етнос са свързани с държавата. Отношението нация-държава, въпросите за обединението на земите, в които живе-

ят етническите граждани на нацията, национализмът като специфично чувство и политическа доктрина.

Според *Пиер Ван ден Берг* (P.van den Berghe) - 1967 г. основен белег на етноса е културната диференциация, която води до етническо различие. Но през различните исторически периоди културната диференциация е варираща по насоченост и значителност.

След трудовете на *Фредерик Барт* (Barth) - 1969 г. акцентът се поставя върху социалните граници на етноса - определяне и опознаване.

Р.Шермерхорн (Schermerhorn,1978) дефинира **етническата група** като «групировка сред широкото общество, която има действителни общи предшественици, памет за историческото общо минало и културен център (фокус) от един или повече символи, определяни като резюме на тяхната същност.» [4] От антропологическа гледна точка групата има *етничност* - етикет, който тя възприема, за да се маркира и декларира, че дадена група се различава от другите и същевременно се състои от приличащи си хора.[12]

Етничността се определя от Мишел Моерман (M.Moerman) като съединение на множество черти и компоненти, спадащи към природата (естеството) на една етническа група - местоположение (територия, страна), история и съдба, език и други културни особености (ценности, религия), черти на характера и навици и обичаи на поведение [12]. Етничността по такъв начин е въплъщение на мнения, убеждения, вярвания, норми, ценности, предпочитания, ин-групова (вътре групова) памет и съзнание за принадлежност към определен род. В зависимост от етническата група и ситуацията, тези черти варират по очебийност, важност, сила. Те могат да се изменят напълно и независимо една от друга, особено когато се възприемат като останка от миналото на етническата група и те са необходима основа на ин-груповата солидарност и колективната сигурност. Етничността и нейните компоненти са относителни по време и място [По 4].

Въпреки дефиниционните несъгласия, съществува общо разбиране за **основните отличителни черти на етноса**. Във всички **дефиниции** присъстват следните **елементи** [2, 20]:

1. Принадлежност към група хора, живеещи или живели на общ географски район (общност на произхода).
2. Общност на икономическия живот.
3. Общност, едновременно родствена (кръвно родство, роднинство, произход) и културна (културна идентичност).
4. Сходен хабитус и култура (културно-историческа хомогенност и консолидация) - език, религия, храна, фолклор, специфичен поглед за живота, изкуство...
5. Етническа идентичност, единно самосъзнание и психика.
6. Съзнание за принадлежност към етноса и различие от другите (идентифицират и са идентифицирани от другите в отделна категория).
7. Резултати от това съвместно битие, обезпечавачи съхранението на единство - емоционална връзка (преданост), основана на съжителствена общност (постоянно географско местоживееене, с някои изключения) и съпричастност към целите и интересите на групата.
8. Връзки или символна привързаност към етномаркерите - традиции, емблеми, вярвания (културни, териториални, биологични).
9. Специфична политическа концепция, особено що се отнася до отечеството: единственост, несравнимост, обща историческа съдба.
10. «Субинституции», които обслужват етноса и неговите групови интереси - клубове, читалища, движения, партии...
11. Антропологическа еднородност на етноса поради: общ произход, постоянни природни и стопански условия на живот; продължителна "етническа ендогамия" - сключване на бракове предимно в средите на своя етнос.

Общият език е един от най-важните белези на етноса. Въпреки, че на един и същ език говорят различни етноси, общият език говори за някакво културно родство, следи на обща цивилизация, колкото и далечни да са те.

Особено е отношението между етническата социална връзка и по-силните от нея икономически и политически структури.

Последните действат чрез неравенството и водят до диференциация и дезинтеграция. В моментите от живота на обществото, когато то не е в състояние да запази целостта си на икономическа и политическа основа, хората търсят спасение във възраждането на етническите общности - спасителна "ниша", спасително средство за запазване на чувството за колективност и солидарност.[20]

Носители на етническото начало са всички представители на етническата общност. Но всеки слой от обществото отразява етническите представи по свой собствен начин. Историческите факти и изследванията показват, макар и не съвсем категорично, че в *диаспора* (инородна етническа среда) като правило не губят своето етническо лице или външните му ритуални проявления само групите с относително високо образование. [19]

При политически обособените етноси езикът, вярата и пр. елементи на етническата традиция обективно се превръщат в елементи на политическата и идеологическа традиция и като такива се защитават от съответната държавна институция. В случаите на разпръснати етноси - евреи, цигани, арменци и др. живеещи от векове без икономическа база ролята на езика за запазване на етническата традиция е особено силна [20]

Основните характеристики на **етническите групи** са:

1. Те са тип социална организация, имат икономически и политически ресурси - власт, богатство.
2. Дифузни, относително различаващи се.
3. Трансгенерационни (много възрастови и сексуално диференцирани групи в тях).
4. Различна идентичност от другите, изразяваща се с думата "съм", а не със "ставам".
5. Извънредна, традиционна взаимност - униформени отношения, ендогамни (основният проблем е смесеният брак).
6. Чувство за общност, пораждащо солидарност, колективизъм.
7. Носители и крепители на културата. Наличие на особена, "културна история" на общността [5].

Има централни и периферни етнически групи. Към последните спадат малцинствата. Съществува и категорията на париите (маргинали, отхвърлени). Това е екстремна форма на малцинствена позиция - групи, отхвърлени от активното лице на популацията поради тяхното поведение (цигани, например). Париите може да не са само от отделен етнос, но общността на положението може да породи сцепление и консолидация у хора, които по начало принадлежат към различни етноси.

Отношението на **расата и етноса и техните разлики** са сред най-обсъжданите въпроси. Обикновено расата се приема като форма на етничността - расовите групи също като етническите вярват в различието между себе си и другите, но го определят и като физиологическо. Някои школи, обаче изразяват несъгласие с тази теза. Според *Пиер Ван ден Берг* расата е понятие, свойствено за социална класификация, базирана на физиологични различия, а етноса - на културни такива. [2]

В значително повече случаи термините «етничност» и «етническа група» се употребяват като синоними (или обединение) с термините «раса» и «расова група». Разграничаването е условно. Като най-точно в тази насока може да се приеме следното определение на расата: «расово дефинирана етническа група» [4].

Основните дебати са в няколко направления:

Дали етносът е политически феномен или символичен процес; субстанция или ситуация; принуда или избор.

Разглежда се процеса на самоопределение - дали е личен въпрос на личността или се манипулира от "своите" и "чуждите" едновременно (*Имануел Уолерщайн*).

Разглеждат се и въпросите за границите на етноса - Те са повече или по-малко стабилни, но не са бариера, която е непреодолима. Те са резултат от интеракциите на

социалните актьори, които ги манипулират и възпроизвеждат. Границите не зависят и от постоянството на културите, които може да се променят, без етноса да губи съзнанието си своята идентичност.

Разглеждат се въпросите за отношенията на етническите групи в едно общество - мнозинство, малцинство, асимилация...

Обсъжда се стратификацията на етноса и нейното значение.

Изучават се ресурсите на етноса - процесите на мобилизация и солидарност [7].

1.2. ТЕОРИИ ЗА ЕТНИЧНОСТТА

В социологията на етносите съществуват няколко направления. Нито едно от тях не доминира и те са основания на множество частни теории. Затова е по-добре да се разгледат групите теории за етничността.

1.2.1. ЕТНИЧНОСТТА КАТО ОСНОВНО УСЛОВИЕ ЗА ИДЕНТИЧНОСТ

Тезата се застъпва от *Макс Вебер (M. Weber)*, *Шулс (Shils)*, *Геертц (Geertz)*.

Човек се ражда с (или придобива по рождение) елементите на етноидентичността си - физически характеристики, име, присъединеност (племенна или религиозна), всички тези елементи, които го свързват с другите поколения.

Бебето с раждането си получава: име (индивидуално, фамилно, групово). То изучава историята и източниците на групата, в която е родено. То възприема груповата култура, която има много национални особености - език, религия, ценностна система (морални, естетически и др.), усвоява и географията и топонимията на родните места.

Тялото - един от основните елементи за лична идентификация. То най-малкото е физиологична и повече културна същност. Един човек може да смени името си и с това да смени идентичността си, основанията си, националността си, да игнорира история, език, религия, начин на живот. Но това не може да стане с тялото.

Самото тяло може да се разглежда като резултата от културно развитие (расово кръстосване - Латинска Америка; респективно, изолация - Япония). То се свързва с понятия красив, хубав, и пр., които имат културен и исторически смисъл - форми, косметика, украшения... [3]

Етническата идентификация е основна, защото не е една възможност сред другите форми на идентификация, а е идентификация с "базова група", без която е невъзможен трансферът на емоции, инстинкти, спомени. Затова етничността основно се свързва с метафори като дом и храм.

За Вебер огромно значение има ежедневието - обичаи, привички, норми на поведение и пр., които задават рамките на "приличието" за взаимодействието в даденото общество и също така се отнасят към чувството за "чест" и "достойнство" на всеки индивид (етническа чест и достойнство), които са производни от чувството за етническа солидарност [7].

1.2.2. ЕТНИЧНОСТТА КАТО БИОСОЦИАЛНО РОДНИНСТВО

Тази социо-биологична доктрина се застъпва основно от *Пиер Ван ден Берг (P. van den Berghe)* и *Харолд Айсакс (H. Isaacs)*. Изследванията са правени до началото на 80-те години и след това липсват нови публикации.

Етносът е форма на генетична фаворитизация, генерализация на универсална тенденция при животните. Човешкото общество като другите животински видове е програмирано генетично да максимизира шансовете си за успех при репродукцията. Етничността е един начин за оцеляване и възпроизводство. Това е механизъм за фиктивно роднинство. Етничността е обединение на базата на първични човешки инстинкти, които не е необходимо да се изкореняват, а да се модернизират.

Към това направление може да причислим и теорията на *Милтън Гордън (M. Gordon)* за «човешката природа». Тя представлява опит да се обясни склонността към междугрупови конфликти и насилие. Като едно от главните основания при разби-

рането на етноса Гордън определя наследствените фактори за социално влияние, които действат постоянно върху междугруповите интеракции. Той подчертава биологичната основа на човешките мотиви и потребности, в това число и на агресията. Поведението се разглежда като насочвано от биологически фактори и също така от необходимата социална и културна среда. Взаимодействията между хората и групите той разглежда през призмата на кооперацията и го подразделя на няколко типа: инструментална, властно определена, нормативно определена, независима кооперация.

Гордън отбелязва, че етносът, за разлика от класата в икономическия смисъл на думата не е мобилна група, а остава статичен в себе си. Ако човек получава признание от своята етническа група, то той изпитва самоуважение в по-голяма степен. По такъв начин потенциалът за етнически конфликт е винаги налице, тъй като човек е в основата си нарцистичен, агресивен и самозащитаващ се [4].

Критиката спрямо тази теория е по линията на невъзможността да се обяснят редица случаи на междуетнически конфликти или на липса на такива конфликти в конкретни мултиетнически общества, в които предпоставките са налице. Оказва се, че социалните, общностни и културни особености, а не биосоциалните предпоставки са определящи при анализа на интергруповото етническо поведение.

1.2.3. ЕТНИЧНОСТТА КАТО ИЗРАЗ НА РАЦИОНАЛЕН ИЗБОР

Представители на тази доктрина са *Мансур Олсен (M.Olsen)*, *Джордж Хоманс (G.Homans)*, *Питър Блау (P.Blau)* от 60-те години, *Майкъл Бантън (M. Banton)* и *Майкъл Хечер (M.Hechter)* от 1983-87 г. Счита се, че това е най-новата концепция, като перспективата им е още неясна [2].

Етническите групи се формират, когато индивидите решат, че в тях ще придобият богатство и власт, които няма да придобият индивидуално. Етническите феномени се разглеждат през призмата на индивидуалните усилия и утилизирането на техните предимства. В основата на етноса са рационалният избор и инструменталните предпоставки.

Членовете на етническата група са рационални агенти, които търсят да максимализират своите преимущества в определени ситуации. Ако те следват логиката на рационалността, пресмятайки цената и вложените усилия за реализиране на своите предпочитания, то ние можем да предскажем модела на създаване и развитие на една група. Асимилацията е резултат от индивидуален избор (полза от напускането на груповата идентичност и културни атрибути). Най-често той е под формата на смесен брак или приемане на друга религия, но тези случаи не е задължително да са расово и етнически обусловени, а са свързани с личния интерес. Обратното, затварянето в етноса също е резултат от избор, ако идентификацията с групата дава някакви предимства [4].

1.2.4. ЕТНИЧНОСТТА КАТО ИЗРАЗ НА ОБЩИ ИНТЕРЕСИ

Доктрината е инструментална. Застъпва се от *Милтън Гордон (M.Gordon)*, *Елизабет Кохен (E.Cohen)*, *Уейд Смит (W.Smith)* и др., като основните публикации са от 70-80-те години. Теоретичната постановка е близка до предходната.

Етносът мобилизира хората в икономически и политически смисъл. Етносът е разбран като нация-класа (nation-class) и Е-класа (eth-class). В много случаи този модел действа - Италианската, Руската и пр. мафия в САЩ, организациите на евреите и др.

Осъзнаването на етническата идентичност, обаче не е равно на осъзнаването на националната такава. На етническата чест на ниво национална идея противостоят съзнанието за културен престиж и престижа на властта [7].

Изследванията в тази насока поставят три основни проблема [4]:

Първият е за «рационалното поведение» на етническата група. Запазването на културната идентичност може да е рационално на едно ниво (институционална защита) и ирационално на друго (пазарна конкуренция). В инструменталното направление, обаче всичко се интерпретира като рационално (интерес).

Вторият проблем е свързан с тенденцията груповите интереси да се свеждат до съвкупност от индивидуални интереси на членовете на групата. В групата, обаче вина-

ги има различни интереси и мнения, включително и на болшинството, и на малцинството (вътре групово). При всяко групово действие има колебаещи се и съмняващи се в неговата целесъобразност и цена. Тяхната подкрепа е твърде слаба. Като цяло дефинирането на груповите интереси като постоянни е относително и ситуативно.

Третият проблем е свързан с т.н. «двойна идентичност», която произтича от това, че идентификацията върви по две посоки: включване в групата (декларирана идентичност) и изключване от групата (приписвана идентичност). Групата може да защитава друга, особена идентичност, въпреки че вече има една основна. Така, например в САЩ през 60-те години беше измислена от негрите Афро-американската идентичност, базирана на Африканското наследство и по този начин беше ограничено включването в Англо-американската култура [4].

Връзката между субективните и обективни процеси на групово формиране най-синтетично е изразена от П.Ван ден Берг: «Не може да има концепция за етнос или раса без съзнателна дискусия между «тях» и «нас». Но тези субективни усещания не се развиват случайно. Те кристализират около клъстери от обективни характеристики, които стават символи (емблеми) на включване и изключване.» [4].

1.2.5. ЕТНИЧНОСТТА КАТО ОТГОВОР НА ИКОНОМИЧЕСКИЯ АНТАГОНИЗЪМ

Тази доктрина представлява неомарксистка постановка. Основният автор е *Херберт Ганс (H.Gans)* - от 80-те години.

Етносите не са хомогенни, има различни класи в тях. Затова е по-правилно да се говори за форми на етноса, разделени на антагонистични класи. Етноцентризмът и национализмът са апели към етносолидарност, правени от буржоазията, за да се завоалират различията между класите и да се притъпи класовата борба. Анализите показват, че например при американските негри след 60-те години се е получила значителна вътрешна социо-икономическа диференциация - с навлизането на добре образовани негри в обществото се е формирала богата негърска класа, като в същото време положението на масата се е влошило. Това явление се определя като поява на ундерклази (underclass) - изолирани от главното икономическо течение на обществото. Възникването на такива ундерклази се обяснява със структурни причини - пространствено концентриране на бедните черни в гета и бедни предградия и изолиране от средната негърска класа и институциите, в които негрите имат високопоставени представители. В гетата и предградията се натрупват девиантни характеристики.

Културното проявление на етническото неравенство, свързано с приписването на «желателни» черти на едни и «нежелателни» на други групи е често рационализация на икономически привилегии.

Ганс разглежда втора генерация италианци в Бостън. Много от техните отличителни черти се отдават на факта, че са работници и не са променили много навиците, които са имали техните прародители от Сицилия.

1.2.6. ЕТНИЧНОСТТА КАТО ФОРМА НА СОЦИАЛНА ИНТЕГРАЦИЯ

Основният автор е *Фредерик Барт (F.Barth)*.

Според Барт [1], етническата група е група, в която хората живеят в биологичния смисъл постоянно; има една общност от основни културни ценности, реализирани в специфична междуличностна културна форма; има конституирано специфично пространство за комуникация и интеракции; съставена е от членове, които се идентифицират и са идентифицирани от другите в отделна категория от другите категории на това ниво.

Тази формула не е традиционната: "раса=култура=език". Тя дава възможност да се видят расовата и културната диференциация, социалната сепарация и бариерата на езика.

Етническите групи са носители и крепители на културата.

Етническите групи са тип социална организация. Те имат и икономически и политически ресурси - власт, богатство. Те са вътрешно стратифицирани, но не в смисъла, който влагат в понятието класа марксистите. Социалните им параметри са: големина;

относителна част от популацията; относителна част от националното богатство; териториално разпределение; ниво на урбанизация.

Етническите групи имат определени граници, които се преодоляват по строго определен начин ("визи").

Има централни и периферни етнически групи. Към последните спадат малцинствата.

Съществува и категорията на париите (маргинали, отхвърлени). Това е екстремна форма на малцинствена позиция - групи, отхвърлени от активното лице на популацията поради тяхното поведение (цигани, например). Париите може да не са само от отделен етнос, но общността на положението може да породи сцепление и консолидация у хора, които по начало принадлежат към различни етноси.

Във всяко общество между етническите групи съществуват разнообразни форми на интеракции. Те са зависими една от друга. Образува се мрежата (системата) от интер-етнически отношения.

Междугруповите интеракции имат следните параметри: стереотипност; статус на групите (оценка); механизми на фрустрация и агресия, породена от нея; когнитивен консонанс или дисонанс; релативна депривация; конфликти като когнитивен и емоционален феномен.

1.2.7. МУЛТИДИМЕНСИОНАЛНА ТЕОРИЯ ЗА ЕТНИЧНОСТТА

Теорията се развива от *Стивън Корнел (S.Cornell)* в средата на 80-те години. Той търси обяснение на етничността, специално на основанията на етническата идентичност. Потенциалната база за принадлежността към групата той вижда на четири нива: роднинство, интереси, институции, култура. [6] Групите, свързани с роднинство са най-краткотрайни и крехки, тъй като обединяващите чувства може да са много въображени и дифузни. Групите, свързани с интереси могат да са много трайни, но засягат само определени страни от човешкия живот, те често са общества на «ограничена отговорност». Институционалните групи са по-трайни, тъй като се базират на регулярни контакти и всекидневни нужди. Те също са свързани с изолирани моменти от живота (работа, училище, църква). За разлика от всички тях, групите на културна основа са позатворени, изискват многозначни модели на поведение и взаимодействие, тъй като отразяват характерни парадигми на групов начин на живот, възгледи и обичайно поведение, които имат много дълъг живот във всяка група. Затова е трудно и влизането, и излизането в такава културна групировка.

Етническата общност е едновременно родствена и културна група. Тъй като се корени в родството, етническата идентичност се позовава на кръвно родство, роднинство, произход. Тя не се свързва с време и място, границите не са постоянни и привързаността води до асимилация. Като общност на културна основа, етническата група има варираща сила и власт, свързана с превратностите на социалните промени. Верността към групата и груповата културна идентичност и оттам здравината на границите на групата зависят от това, в каква степен интересите на членовете са защитени това членство, също и от степента, в която културната идентичност е защитена чрез груповото членство институционално.

Етническите групи комбинират общност на живота, културата, привързаност, институционална защита и общност на интересите. При драматични социални промени (миграция, урбанизация и пр. - ще бъдат разгледани по-нататък), културната, институционална и интересна база на етническите граници може да ерозира и да трансформира ценностната си основа.

2. ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ЕТНОСИТЕ

Според Секънг (Sakong) в социологията на етничността доминират три теоретични подхода: *асимилационистки*, при който се акцентира върху процесите и резултатите, водещи до размиване на етническите различия и асимилиране на етническите групи в едно по-широко общество; *стратификационен*, при който доминират основанията и следствията от неравенството на етническите групи и *ресурсен*, обхващащ процесите на мобилизация и солидарност, които членовете на една етническа група очакват от етноса за да се конкурират с другите хора.[2] Към тях може да се прибави и широко разпространеният *психологически* подход.

2.1. ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ПОДХОД

Много ранни (от 30-50-те години) изследвания на етническите проблеми силно акцентират на психологическите и идеологическите аспекти на междугруповите отношения, специално върху предразсъдъците и расизма. Тези теории ще бъдат групирани в следващото изложение с ясното съзнание, че разграничението между тях е условно и те взаимно се преливат една в друга.

2.1.1. ПСИХОАНАЛИТИЧНИ ТЕОРИИ

Трайността на етническите стереотипи предразсъдъците е един от главните фактори за лимитирането на междугруповите отношения. През този период бяха развити множество психоаналитични теории за влиянието на индивидуалното поведение върху групата, за локализирането на предразсъдъците и дискриминацията в подсъзнанието реализацията на агресивни импулси на основата на тези процеси на ниво личност и общество - *Тиодор Адорно (T.Adorno)*, *Гордън Олпорт (G.Allport)*, *Джон Долард (J.Dollard)*, *Робин Уилямс (R.Williams)* [4].

Психоаналитичната теория подчертава ефекта от социализацията върху формирането на личността. Тъй, като индивидите са фрустрирани в усилията си да реализират своите намерения спрямо различни обекти, които ги заобикалят, те потискат неизбежно си възмущение против тези силни хора (фрустрати), които възпитат тяхното удовлетворяване. Репресията на индивидуалните стремежи генерира генерализирана тревожност, която се облекчава само, ако индивидът се освободи от натрупаното напрежение. Много често това се изразява в агресия спрямо уязвим обект, тъй като опитът от общуването със силните е горчив. Предразсъдъчно обременената личност е вероятно да е развила тази си характеристика вследствие на детство с отхвърлящи я родители, като е изпитвала хронична тревожност в резултата от това отхвърляне и която личност сега вижда в другите подобна заплаха. В екстремни случаи на тази основа се развива **авторитарна личност** с комплексни характеристики, основно свързана с отхвърлянето на аут-групите и изява на силни предубеждения. Тази личност е сурова и непреклонна във възгледите си, нетолерантна към другомислещите, суеверна, периодично тревожна, непрекъснато защитаваща се, но вътрешно злопамятна [16].

На социално ниво тази теория гласи, че някои ситуации поставят цели групи в състояние на фрустрация (безработица, политическа и икономическа криза и несигурност), предизвиквайки периодична тревожност, трансформираща се във враждебност спрямо културно определени жертви [4]. Тъй като обществото изисква строги стандарти на поведение и не толерира проявите на тази враждебност, хората може да проектират своите неуспехи върху други хора и цели етнически групи (например стереотипното разбиране за сексуално разпуснатия негър се обяснява с насилственото налагане на изискването за сексуално самоограничение в протестантската етика).[Пак там]

Критиките към тези психоаналитични постановки са основно на методологично ниво. Критикува се невъзможността да се измери в достатъчно пълноценна и достоверна степен детският опит, който е определящ. Също така не може да се определи точно границата между нормално и патологично по отношение на агресията, предраз-

съдъците и стереотипите, както и на тяхната връзка - до каква степен агресията на тяхна основа е нормална и в какви граници.

2.1.2. ТЕОРИИ ЗА СОЦИАЛНОТО УЧЕНЕ

Трудностите на психоаналитичния анализ, свързан с поведение, нагласи, мнения, води до опити за когнитивно обяснение на процесите на формиране на нагласи и стереотипи със групово-защитна функция. Сред авторите може да бъдат посочени: *Робин Харе (R.Harre)*, *Питър Уейнрич (P.Weinrich)*, *Барбара Миерхоф (B.Myerhoff)*, *Доналд Хороуиц (D.Horowitz)* от 70-80-те години.

Теориите за социалното учене акцентират на ролята на социалните норми и социализацията при формирането на някаква негативна или позитивна диспозиция спрямо определена етническа група. Всяка социализация в това отношение развива определена когнитивна и афективна готовност за привързване към символите на груповата идентичност. Саморазвитието на личността в една променяща се среда може да бъде подпомогнато от проявлението на етническата идентичност. Този процес е важен не само за детството, но и за целия следващ живот. Тъй като индивидуализацията е процес на идентификация и диференциация, етническите граници могат да дадат основа и за двете и чувство за общност и контра идентификация от определени други модели и групи [4].

Етническите граници дават възможност на човек да се възприема като част от една морална общност, те подпомагат формирането и закрепването на личната идентичност. Децата от доминантната група, които се отглеждат в етнически затворена среда ще изградят у себе си силно положителна нагласа за «своите», с които се асоциират и в същото време силна мрежа от предразсъдъци и стереотипни убеждения, свързани с негативното възприемане на малцинствата. В едно такова общество на предразсъдъци, хората от малцинствата са поставени в положението на «частична идентификация» с мнозинството, паралелна на основната етнически малцинствена. Това води до две основни следствия: при едни провокира желание за напускане на своя етнос и за асимилация, а при други - до отхвърляне на културата на доминантната група и налагане на тази на малцинствената. Напускането на малцинството и асимилацията в мнозинството е по-вероятно да стане при процес на обществена дерасиация (премахване на бариерите за расова социална мобилност). Вторият процес е по-вероятен пък при строго расово стратифицирано общество с демонстративна расова нетолерантност [4].

2.1.3. ТЕОРИЯ ЗА ЕТНОЦЕНТРИЗМА

Едно от основните проявления на авторитарната личност е **етноцентризмът**. Сред най-известните му изследователи са *Туодор Адорно (T.Adorno)* и *Даниел Левинсън [16]*.

Вниманието на Левинсън е съсредоточено върху понятието «предразсъдъци» в широкия смисъл на думата. Това понятие не е точно определено, за разлика от «етноцентризм», което се употребява традиционно. Този феномен е изследван за пръв път от Съмнър през 1906 г. Терминът е употребяван за означаване на провинциализъм или културна ограниченост, като тенденция на индивида да е «етнически центриран», да следва строго идеята за «културна еднаквост» и да отхвърля тази за «уникалност».

Традиционната концепция за етноцентризм основно се свързва с предразсъдъците. Те са обикновено възгледи или чувства за отхвърляне и нехаресване на определени групи. От друга страна то е отхвърляне на «чуждите» изобщо, само защото са такива. Обикновено думата предразсъдъци се свързва с дискусиите за расовите предразсъдъци или за предразсъдъци, свързани с някакви малцинства. Това е едно разбиране, свързано с дискриминацията на една група от друга (расови, религиозни, сексуални и пр.) Етноцентризмът се свързва основно с груповите отношения и означава индивидуални мнения и отношения, свързани позитивно с някои от тях.

Счита се, че повечето етноцентрични хора са по-малко интелигентни от по-малко етноцентричните [Цит. книга,221-213]. Свидетелство за това е, че корелацията на IQ

(Уекслер) и скалите за етноцентризъм е отрицателна (-0,16 до -0,48). Също така образованието е фактор, притъпяващ етноцентризма [Пак там, 216].

Теорията за етноцентризма е стартова точка за разбирането на психологичния аспект на груповите отношения - кои индивиди и защо развиват конкуренция, конфликти или обратно, хармонични отношения. Те са концентрирани около въпроси, засягащи междуличностните отношения в групата и също така между групите; съдържанието на идеите и мненията; тяхното развитие и отражение на индивидуалните отношения.

Терминът «етноцентризъм» често заменя «раса» и «етническа група», защото е по-малко дразнещ. Той се счита за по-малко отрицателно оцветен, тъй като не се свързва с цвета на кожата (раса) или културни феномени - обичаи, институции, традиции, език (етнически групи) или политико-географски феномени (нация).

От гледна точка на социологията, културната антропология и социалната психология основен фактор не е расата или респективно наследствеността, а социалната организация (национална, социална) и интеракцията между социалните структури и личността. Тези взаимоотношения унифицират психическите характеристики. Тези унифицирани психични характеристики се групират в т.н. «расова (етническа) наследственост».

Етноцентризмът се разглежда като система, определяща и производна от груповите отношения.

Групата е мрежа от свързани хора на психично равнище. За пръв път различието и противопоставянето между *in-group* и *out-group* (вътре- и вън- група) се прави от Херман Химан (H.Hyman). *Out-group* са обектите, спрямо които се развива негативно отношение и враждебни нагласи (чуждите, другите), а *in-group* (групата за принадлежност, нашите) - обратно, групи, спрямо които се развиват позитивни мнения и безкритична поддръжка (нагласи, отношения). In- и Out- групите са средство за идентификация и контраидентификация.

Развива се също позицията, че *out-group* са социален субординат на *in-group*. Основните въпроси, които подлежат на обсъждане в този аспект са за основата на *out-group* - отхвърлянето; съдържанието на идеите за *in-group* и *out-group* и стереотипите в мисленето относно тях.

Основните характеристики на етноцентристката идеология са две: (1). Определяне на «другите». Те са тези, които не предизвикват симпатии, чувство за идентификация, противопоставяне, те са «чужди». «In - Out» отношенията са от първостепенно значение за състоянието на социалната структура. Към *out-group* се причисляват различни етноси, религиозни малцинства, криминални, необразовани и др. (2). Отхвърляне на «другите» - изолационизъм и империализъм в междудържавните отношения; псевдопатриотизъм; расова и религиозна сегрегация и др.

2.1.4. ЕТНИЧЕСКО СЪЗНАНИЕ И САМОСЪЗНАНИЕ

Етническото съзнание и етническото самосъзнание са еднотипни, макар и не тъждествени явления. Съществува разлика между "етническо съзнание" и "етническо самосъзнание" по степента на рефлексивност.

Етническото съзнание е това ниво на обществено съзнание, което е ограничено от рамките на ежедневния опит, закрепено в традициите и обичаите и включва непосредственото отражение на практическата дейност, морала и нормите на обичайното (традиционно-битово) право, естетическите представи и нрави, представите за своята етническа принадлежност в някаква скала, съотнасяща дадения етнос с другите. То е система от възгледи, идеи, представи на етническата група, възникнали на основата на взаимодействието с другите етнически групи и отразяващи нейното знание за тях, отношението към тях (оценка), а също състоянието и формите на самообособяване на своята етническа група. Също и една от формите на отражение от етноса на наличието на други етнически групи и отношението към тях. Възникването му е свързано със способността на етническата група да се отдели от другите етнически групи предполага формирането на образи, отразяващи особеностите на другите и емоционално отношение към тях. [По: 17; 22; 24; 27; 28]

Етническото самосъзнание е по-късно явление, заражда се и се развива в хода на развитието на етническото съзнание с формирането на етноса като самостоятелен субект.[28; 31]

Осъзнаването на особеностите на другите предполага осъзнаване на собствените особености. Етносамосъзнанието е израз на способността на етническата група за самоотражение, обективирано в езика, системата от обичаи, традиции, предания, митове, поверия, предрасъдъци, национален вкус, стил и пр.)

Етническото самосъзнание включва:

(1). *Идентификация*, проявяваща се в самоопределението и самоназванието.

(2). *Система от етнодиференциращи символи и представи*. Особена роля играят историческите факти, които започват да играят ролята на етнически символи. Ситуацията, при която етническото самосъзнание укрепва под влияние на медиите и образованието, докато съвременната култура има тенденция към унификация се нарича от Ю.Бромлей "етнически парадокс" [19]

(3). *Етнически чувства*, непосредствено свързани с членството в дадената група. Те са свързани с формирането на психологическа общност и осъзнаване на моралното и психологическо единство на групата. Особена роля за това играят: (а). обичаите - исторически формирали се стереотипни форми на масово поведение, представляващи стандартизирани действия, възпроизводими в неизменен вид в течение на дълъг исторически срок; съчетание на непосредствено нецелесъобразни и целесъобразни форми на поведение; (б). ритуалите (обредите) - форма на проявление на обичаите, характерна особеност на които е, че начинът на изпълнение на действията е лишен от непосредствена целесъобразност и служи само за обозначение (символ) на определено социално отношение (съществуващ социален ред, признание на дадени ценности и авторитети и др.). [22]

Етническото самосъзнание е дълбоко вкоренено символния свят на общността, в тези дейности, които хората вършат върху необходимото за поддържане на живота си - религиозно-магически обреди, художествено творчество.[20]

(4). *Етнически автостереотипи* - опростени, хомогенни образи на собствения народ, формирани на базата на исторически, битови, фолклорни и др. факти [22] Типично явление е етноцентризмът - термин, разбран по аналогия с "егоцентризм" - установка или подход при който ценностите, сформирани в рамките на една култура се използват в други културни контексти, където съществуват други ценности. Другата култура се разглежда като неправилна, по-лоша по качество или неморална. Възглед, според който собствената група е център на всичко, а другите се оценяват в съпоставяне с нея.[22; 24]

(5). *Етнически стереотипи*.

Етническият стереотип е вид социален стереотип. Има няколко определения за социален стереотип:

- опростен, схематизиран, емоционално украсен и извънредно устойчив образ на някаква социална група или общност, с лекота разпространяем на всичките ѝ представители.[17]

- подредени, схематични, детерминирани от културата "картинки на света в главата на човека", които икономисват неговите усилия при възприемане на сложните социални обекти и защитават неговите ценности, позиции и права. (У.Липман) [Пак там]

- популярно понятие, обозначаващо приблизителна групировка от хора, от гледна точка на някакъв лесно различим признак, поддържащо широко разпространени представи относно свойствата на тези хора. (Т.Шибутани) [32]

- склонност на възприемащия субект леко и бързо да включва възприемания човек в определени категории в зависимост от пол, възраст, етническа принадлежност и професия и с това да му приписва качества, които се считат за типични за хората от дадената категория. (Р.Таджури) [17]

- процес на приписване на сходни характеристики на различните членове на една и съща група без достатъчно осъзнаване на възможните различия между тях. (У. Дуаз) [Пак там]

А.Ташфел сумира главните изводи от изследванията на социалните стереотипи в шест положения: (1). Хората с лекота проявяват готовност да характеризират големи човешки групи или "социални категории" с не диференцирани, груби и пристрастни признаци. (2). Такава категоризация се стреми да остане свършено стабилна в течение на много дълъг период от време. (3). Социалните стереотипи могат да се изменят в някаква степен в зависимост от социални, политически или икономически изменения, но този процес протича крайно бавно. (4). Социалните стереотипи стават по-отчетливи и враждебни, когато възниква социално напрежение между групите. (5). Те се усвояват

много рано и се използват от децата дълго преди възникването на ясни представи за тези групи, за които се отнасят. (6). Социалните стереотипи не представляват голям проблем, когато не съществува явна враждебност в отношенията, но в най-голяма степен е трудно да се модифицират и управляват в условията на значително напрежение и конфликт.[Пак там]

Към характеристиките на социалния стереотип спадат:цялостност, ярко изразена оценъчна и ценностна окраска, натовареност с "погрешни" елементи, устойчивост, ригидност, консерватизъм, преимуществена негативност, пречеща на адекватното взаимно разбиране на хората, "филтър", изкривяващ възприемането на социалната реалност [Пак там]

Етническите стереотипи са свързани с осъзнаване на характерни черти от образа на другия. Те са групови еталони, основани на общественото мнение на една етническа група за най-ярките характеристики на другите. Етническият стереотип има следните компоненти: (1) констатация на особеностите на другата етническа група; (2). отношение към тези особености, предполагащо оценка; (3). формиране на определен тип поведение към дадената етническа група. Особен феномен, свързан с етническите стереотипи е несъответствието на ценностните ориентации и явното поведение (негативната оценка на другите изразена вербално не се реализира непременно поведенчески).

Етническите стереотипи са най-често изследваните социални стереотипи поради тяхната яркост, релефност, отчетливост, представеност в общественото и индивидуално съзнание, практическа острота и актуалност.[Пак там].

Функциите на етническите стереотипи са: обяснение и оправдание на съществуващите социални отношения; защита на груповите ценности; когнитивна и социална между групово диференциация; трансляция на културно-историческия опит [Пак там]

Основен дискуссионен проблем, свързан с етническите стереотипи е доколко отразяват някаква реалност, а не са "традиционни безсмислици".

Друг основен проблем е "хипотезата за контакта": колкото по-дълбок и безконфликтен е контактът между групите, толкова по-истинни са стереотипите или те се развиват. Условия: признаване на безусловното равенство на страните; наличие на обстановка на откритост и доверие; приемане на общи за двете страни цели; уважение към традиционните норми, ценности, правила за поведение, начин на живот.

Според Хофстатер (Hofstatter) има четири условия за взаимно разбиране на нациите и групите, пряко свързани с етническите стереотипи: (1). Сходство на автостереотипите, т.е. тези представи, които групите или нациите имат за себе си (XX:YY). (2). Съответствие на хетеростереотипа - представите, които една група или нация има за друга група или нация и автостереотипите на тази група или нация (XY:YY и YX:XX) (3). Съответствие на представите, които една група или нация има за друга група или нация (хетеростереотип), собствената представа на групата или нацията за себе си (автостереотип) (XY:XX и YX:YY) (4). Сходство на представите, които групите или нациите имат за другите групи и нации (XZ:YZ и т.н.) [27]

Към дискуссионните проблеми спадат и съотношение на "стереотип" и "предразсъдък"; съотношението на когнитивно и емоционално, рационално и ирационално; динамиката на етностереотипите; съотношение на етностереотип и социална нагласа.[17; 27; 29]

Изследвания на представите на различни нации за други нации (тези представи се базират на етностереотипите) дават сходни резултати: на своята собствена група се приписват около два пъти повече положителни свойства; колкото по-високо е образванието, толкова човек е по-критичен към собствения и толерантен към другите етноси (собствения се описва с по-малко положителни и повече отрицателни качества и обратното); отношението към другите (готовността за интеграция зависи от наличие на контакти с "другите" и разнообразието на контактите; жените са по-стереотипни, по-тревожни и по-полярни в оценките си за "чуждоземците".[17; 27; 34]

2.1.5. ТЕОРИЯ ЗА ПРЕДРАЗСЪДЪЦИТЕ, РАСИЗМА И ДИСКРИМИНАЦИЯТА

Традиционно разбиране в обсега на стратификационния подход е, че корените на неравенството са в идеологията и системата от вярвания и убеждения на хората. При това специално се прави разлика между предразсъдъци и расизъм.

Предразсъдъците са атидюнални (нагласа, отношение) дименсии на интергруповите отношения, процес на стереотипизация и отрицание (но не винаги) [4]. Те са фиксирана, статична мрежа от мнения и нагласи най-често неблагоприятни за членовете на една група [2]. Те често са на етноцентристка основа. В САЩ се свързват с термина «социална дистанция» - разработен още през 20-те години от *Емори Богардус* (*E. Bogardus*) - градация на степента на приемливост на малцинствата от мнозинството, критерий за толерантност.

Въпреки, че е свойствен за големи маси хора, предразсъдъкът не се анализира в термини на институционалните процеси, а на психиката - категоризация (генерализация и отражението ѝ в термини), изместване, рационализация и пр.

Расовите и етнически предразсъдъци съществуват в различни *форми*: (1). *Класическа* форма на расов (етнически) предразсъдък: омаловажаване на интелектуалните, морални и личностни качества на "другите". (2). *Съвременни* форми на расови (и етнически) предразсъдъци: "страх от загуба на доминиращото положение" - осъзнаване на "расова (етническа) заплаха", дължаща се на признаване на силата и достойнствата на малцинството; "символичен расизъм" - в принцип допускане на възможност за интеграция, но всячески реално пречене на израстването на "другите" в социалната йерархия. (3). *"Антирасизъм по сметка"* - протезиране на "другите", ако това служи за повишаване на самооценката или оценката от страна на хората и същевременно избягване на тесните отношения с "другите". (По: Р.Ашмор и Ф.Дел Бок) [17]

Расизмът е по-цялостна система от вярвания, която легитимира малцинствата или аут-групата като биогенетично и културно непълноценни и затова ги поставя в подчинено положение. Има два компонента на расизма, които не са характерни за предразсъдъците - идеологията за оправдание на социалното неравенство на основата на неизменността на характеристиките на доминантната и малцинствената група и мрежата от норми, които предписват диференцирано отношение към тези групи [4]. Той е идеология за експлоатация и е продукт на обществената култура.

Дискриминацията се отнася до поведението - отношението към някои постъпки на отделни членове на групата се генерализира в отрицателно отношение спрямо всички други [2].

Трябва да се прави разлика между предразсъдък и расизъм. По думите на *Доналд Ноел* (*D. Noel*), предразсъдъците разкъфтяват в расистка култура, но тя не е задължително условие за проявлението им. В едно общество може да има едното, другото, и двете, но културният фактор е расизмът. Предразсъдъците за пълноценност-непълноценност на отделните етноси може да е характерен за огромни маси хора в едно общество и то да не е расистко, ако не се демонстрира тази идеология в действие. Обратното, обществото може да е расистко и само малка част от него да са расисти в действителност. Расизмът не е съвкупност от индивидуални идеи, а е културна ориентация, залегнала и реализирана чрез базовите обществени институции. Именно това е критерий дали едно общество е расистко или не [4].

Много често расизмът и дискриминацията имат институционален и структурен характер и механизъм. Дори когато основанията за това са отпаднали, някои предразсъдъци се запазват и се възпроизвеждат веднага, щом възникнат и най-малките предпоставки за тях.

Един израз на структурните фактори е теорията за **институционалния расизъм** на *Роберт Блаунер* (*R. Blauner*) от 70-те години. Съгласно нея, неравенството на расите и етническите групи не се свежда само до индивидуални актове на дискриминация, а засяга работата на институции като училището, полицията, съда, които подхождат към човека според етническата му принадлежност. В тези случаи предразсъдъците имат много широка основа и ефект. Например в образованието сортирането на учениците според техния етнос и раса води до културни или социални измерения (предразсъдъци) на учителите и администраторите за техните интелектуални възможности. В такива случаи се стига до престъпни нарушения на основни конституционни принципи

за равенството на правата на хората. Тук още трябва да се отчете забележката на че тези въпроси са твърде спорни, тъй като по думите на Е. и М. Боргата, много справедливи решения на институцията твърде лесно и с най-различна цел се обявяват за расизъм [2]

Именно поради проникването в социалните институции, расизмът е много по-трудно да се изкорени в сравнение с предрасъдъците. Само от тяхното състояние зависи дали ще се развият антагонистични или толерантни нагласи, тъй като с много малко изключение де юре в институциите е залегнал принципът на равенството. Въпросът е дали де факто ще се стимулира единият или другият процес [4].

Намаляването на силата на предрасъдъците може да стане чрез расова десегрегация на законово равнище. Най-силен ефект, обаче се получава само когато се полагат усилия за оспорването им. Правени са много изследвания на смесени в расово и етническо отношение трудови и ученически колективи през 70-80-те години, които работят по общ проект - Е.Кохен (E.Cohen), Д.Девриес (D.De Vries), К.Едуардс (K.Edwards), Р.Славин (R.Slavin), М.Патчен (M.Patchen), М.Поджерс (M.Rodgers), Н.Мадден (N.Madden). Но твърде важен е изводът на Стюарт Кук (S.Cook), че макар и кооперативните и равните по статус контакти ще отслабят предрасъдъците и тревожността в локализираното пространство (тук и сега), то личностите съвсем не е необходимо и задължително да променят убежденията си за случаите извън него (нашият негр е добър, но като цяло негрите са лоши...) [4]

Някои анализи акцентират върху намаляването на междугруповата конкуренция за ресурси, при което традиционно негативният образ на аут-групата запазва присъствието си в езика, но с променени термини. Така например, най-често биогенетичната непълноценност се заменя с «нелегитимност», от което изглежда, че се е променило статуквото. Това смекчаване на вербалния и експресивен израз води до смекчаване и либерализиране на социалните норми. Впрочем, тази постановка е потвърдена от някои изследвания и също така не е потвърдена от други - отношението на социални норми, изражение в езика на чувствата, свързани с различните раси и етноси и индивидуални убеждения е относително постоянно.

Като цяло в теориите за етническите и расови нагласи и предрасъдъци не е развит пълноценно анализът на тяхната рационалност [4]. Отчита се, че та са малко рационални, въпреки, че когнитивният елемент играе основна роля при формирането на индивидуалните и групови атитюди, тъй като са неразделно свързани с формирането и развитието на идентичност и са натоварени с морален смисъл.

ЗАБЕЛЕЖКА ЗА БЪЛГАРИЯ

Терминът «Пигмалион-ефект» е употребен за пръв път през 60-те години от Роберт Розентал и Ленар Jakobson за означаване на ефекта от поведението на учителя спрямо децата от класа, породено от отношението му към тях (осъзнато и неосъзнато). Очакванията му към различните категории ученици предизвикват отведен ефект, изразяващ се в това, че считаният за по-интелигентен или по-неинтелигентен (културен, добър и пр.) се изявява като такъв. Учителят най-често непреднамерено насочва развитието на учениците си в рамки, отговарящи на формираните му по всевъзможни пътища представи за тях.

Един учител винаги възприема учениците от позициите на представите си. В основата на отношението към собствения и другите етноси е етническото съзнание и самосъзнание, но то се модифицира и променя в зависимост от други фактори - професия, пол, образование, възраст.

Данните са от наше изследване на «Пигмалион-ефектът» при възприемането от учителя на деца от трите основни етноси, живеещи в България - българчета, турчета и циганчета (роми), проведено през 1997 г. Включени са учители от Североизточна България, от двата пола, от различни етноси, работещи степенни на образователната система и образование.

Българчетата доминират по отношение на по-голямата част от качества-та, по които учителите ги оценяват. Средната им оценка е 0,72 при възможна 1,00. Най-високо (0,8-0,9) са оценени в качествата: честност, висока обща култура, активна жизнена позиция, упоритост, амбициозност, добро семейно възпитание, общителност, добър ученик, интелектуалност, любознателност. Най-ниско (0,5-0,6) са оценени в качествата: насоченост повече да дава на другите, самокритич-

ност, радикализъм, съдържаност, винаги готов да прави услуга, постоянство, скромност, тактичност.

Учителите ги възприемат като властни (с лидерски нагласи), независими (доминиращи), отхвърлящи авторитетите, бунтари, но и сътрудничащи (конвенционални), отговорни (великодушни), покорни, зависими и водими. Те са с най-хармонично съчетание на двете противоположни тенденции в поведението (доминантност и доброжелателност в съотношение 56%:44%).

Учителите оценяват българчетата като най-малко агресивни (0,40). Те получават ниски оценки по всички проявления на агресивното поведение и отношения на личността с изключение на чувството за вина, където доминират над другите.

В очите на учителите **турчетата** са вторият по качество етнос, като общата им оценка е близка до тази на българчетата - 0,62. Те доминират над другите етноси (0,7-0,8) в няколко качества, които са в логическа връзка помежду си - дисциплинираност, колективизъм, уважение към труда на другите, съдържаност, скромност, чувство за отговорност. Много високо са оценени и в проявлението на такива качества като вежливост, високо самочувствие, разбиращост с родителите, любознателност, организираност, физическа сила и здраве, упоритост, трудолюбие. Най-ниско (0,4-0,5) се оценяват в: радикализъм, методичност, интелектуалност, рационализъм, великодушие, винаги готов да прави услуга, впечатлителност, патриотизъм.

Турчетата се възприемат като недоверчиви (скептични), покорни (срамежливи), податливи на власт (без лидерски нагласи), зависими. Балансът между доминантност и доброжелателност е изместен по посока на доброжелателността (67%:33%). В междуличностните отношения те са много по-склонни към конформност, дружелюбие, доброжелателност, отколкото към протест, агресивност, бунтарство.

Турчетата и българчетата се възприемат по-скоро като близки и сходни по агресивност (0,47 и 0,40), отколкото като различни. Те се оценяват приблизително на едно равнище, като турчетата са малко по-агресивни по всички показатели, с изключение на чувството за вина, но и там разликата не е голяма. Противопоставянето в съзнанието на учителите на българчетата и турчетата от една страна и циганчетата - от друга е очевидно.

Качествата на **циганчетата** се оценяват много ниско (0,35). Оценки на нивото на другите два етноса (0,5-0,6) те получават само за: физическа сила и здраве, физическа красота, високо самочувствие, общителност, впечатлителност, смелост, колективизъм. В същото време някои качества се оценяват на ниво 0,1-0,2: интелектуалност, добро семейно възпитание, методичен, добър ученик, дисциплинираност, откровеност, рационализъм...

Циганчетата се възприемат като непослушни, властни, не сътрудничащи, безотговорни, не подчиняващи се, независими, бунтари... със силно нарушен баланс по посока на доминантността (79%:21%) - един доста негативен образ

Учителите ги възприемат като най-агресивни (0,60). Те доминират във всички направления на агресивното поведение, с изключение на агресивното недоверие (подозрителност) и особено в чувството за вина, където са с най-ниски показатели. Съчетанието на висока обща агресивност и ниско чувство за вина е извънредно опасно. Циганчетата в очите на учителите се ползват именно с реномето на твърде опасни, първични и необуздани и потенциално склонни към крайно агресивно и то разнообразно по проявленията си поведение.

Основният междуетнически конфликт учителят очаква между циганчетата и българчетата поради високата доминантност на двата етноса, като инициатор би трябвало да са циганчетата. Ако те имат усещането, че са дискриминирани, стремежът им за властно доминиране може да се прояви като насилие.

2.2. АСИМИЛАЦИОНИСТКИ ПОДХОД

Присъства в класическата теория чрез Робърт Парк (R.Park), който през 1926 г. формулира отношенията между расите като цикъл: контакт - конкуренция - акомодация

ция - асимилация (възможност). Тези процеси по-късно се разглеждат през призмата на процеса на акултурация.

Акултурацията е термин, въведен през 1936 от американските социолози Р. Редфийлд, Р. Линтън, М. Херсковиц (R.Redfield, R.Linton, M.Herskovits) за означаване на връзките между две или повече различни култури. Вследствие на продължителен контакт между техни представители (индивиди или групи) се получават изменения в културния патерн на едната или двете групи. Акултурацията има различни модалности: контактът може да е реципрочен (търговия, туризъм, медии) и равностоеен, но много по-често е неравнопоставен (робство, колониализъм), асиметричен и свързан с културна доминация. Той може да е по отношение на основни елементи или по отношение на второстепенни такива, може да е по-груб, или по-внимателен. При съвременни условия този контакт най-често е индиректен (медиен) - например твърде много култури по света са повлияни от американската, без хората в тези страни изобщо да са контактували с американци и да са живели в Америка. В резултат се получава или синтез на двете култури с тенденция към хомогенизиране, или културен дуализъм - съвместно съжителство на културите без вътрешно насилствено налагане на едната над другата. Акултурацията може да премине и в насилствени форми на асимилация, тотално систематично потискане и дискриминиране на едната култура от другата (Е. Дюркем: "механичната солидарност води до органична солидарност").

Възможните **резултати от акултурацията** може да се разглеждат на две нива: глобално и индивидуално.

На глобално (социално) ниво **результатите от акултурацията** са в две насоки - културен синкретизъм и дуализъм. **Синкретизмът** се изразява в синтез на две или повече взаимно проникващи култури; **дуализмът** пък означава съвместно съществуване без взаимно проникване. Наред с тези термини, се употребяват много други, за да означат различни по-частни случаи:

Асимилация - процес на заличаване границите между две групи (ерозия). Нарича се френски модел на межкултурно взаимодействие. Според Хоровиц съществува в два варианта: **амалгамация**, **синкретизация** ($A+B=C$; две или повече групи се сливат и формират една нова, по-широка). Вторият вариант е **инкорпорация** ($A+B=A$; една група обсебва идентичността на друга).

Интеграция - общностите се свързват в едно общество, с уважение на тяхното различие и без тотално доминиране на мнозинството. Икономическа и социална адаптация, без загубване на специфичната културна идентичност. Нарича се още англосаксонски модел на межкултурно взаимодействие. Все в този контекст се употребява и терминът **културен плурализъм** - когато етническите групи дават на членовете си свобода за интергрупови комуникации и се интегрират в институциите без да загубват културното си различие.

Употребява се и терминът **реинтеграция** - приемане на някои аспекти на чуждата култура, спрямо които има разбиране и отношение на конформизъм (по осъзнатата необходимост), без загубване на усещането за различие.

Диференциация - процес на ограничаване, стесняване обема на групата. Според теорията на Доналд Хоровиц съществува в два варианта: **разделяне** ($A=B+C$; една група се разпада на нови) и **пролиферация** ($A=A+B$; една или повече групи произвеждат нова, допълнителна).

Сепарация - една култура се противопоставя на чужди влияния, отказва се от трансформация. Употребява се и терминът **сегрегация**.

За означаване на процесите на деструкция на една култура и загубване на идентичността под натиска на другата култура, се употребява и терминът **декултурация** - следствие от асимилацията. Често се стига до реакция: **контра-акултурация** - отхвърляне на ефектите от акултурацията. Специфичен феномен е културната съпротива и връщането към традиционните ценности с цел повишаване на груповата идентичност (локален език, диалект, местно облекло и др.)

Маргинализация - термин, свързан с името на Р. Парк, изразява се с неустойчив, половинчат, статут, колебаещ се между "нито А, нито Б" и "и А, и Б". обикновено се получава при смесени групи (семейства от различни етнически, расови и културни общности), при деца от такива групи (мулати, метиси и пр.), при такива, които са напуснали собствената, но още не са се интегрирали в другата културна среда (емигранти). Чести съпътстващи явления са расизъм (и от двете страни), ксенофобия (особено при криза), проблеми в начина на живот (жилище, училище, материален стандарт, работа).

На индивидуално ниво също протичат процеси, подобни на изложените по-горе. Контактът между хората е контакт и на културно ниво. Всеки има определена културна идентичност. Между тях се развива също процес на акултурация. Понякога може да се стигне до истинска **криза на идентичността**, при която индивидът губи основните си маркери, които са в конфликт с доминиращата култура. Това е много важен процес за имигранти и за малцинствата. Изборът на реакция може да се систематизира в следните видове: (1). асимилиране на чуждата култура и придобиване на нова идентичност; (2). интеграция - възприемане на културните императиви на другата култура като доминиращи, без загуба напълно на своята идентичност; (3). възприемане на чуждата култура като заплаха и разграничаване от нея в различна форма. Силно развитие на етноцентризъм.

Известни са следните **форми на интеграция на малцинствата**: (1). Монистическа - подчинение на малцинството на болшинството, при това своеобразието (специфичността) се губи почти напълно. (2). Плуралистическа - има за цел минимална степен на взаимна промяна. И мнозинството, и малцинството не губят своеобразието си, а взаимно съвместно съществуват. Особен вид - гетото: двете страни живеят сравнително обособено, без да си влияят взаимно. (3). Интеракционистка - има взаимно влияние на двете страни, те се намират в процес на постоянна интеракция. Двете страни имат такъв начин на живот, който ги отличава съществено от бившите им форми.[Бингемер]

През 60-те години основният автор е *Милтън Гордън (M.Gordon)* [8]. Според теорията му, асимилацията е основният процес на групово взаимодействие. Неговият мултидименсионален модел на асимилационните процеси включва 7 измерения: структурно (социално), културно (акултурация), брачно, идентификационно, възприемателни нагласи (предразсъдъци), поведение (дискриминация), ценностен и властен конфликт. Най-характерен пример е взаимодействието на суперординарни групи - *мнозинство и малцинства*. Критичното различие е между два от тези 7 аспекта: акултурацията и структурната асимилация. Акултурацията е разглеждана като адаптация на етническата група към културните модели на обграждащото я общество (отчита се ефектът от присъствието на етноса и промяната на самия модел).

При *акултурацията* се възприемат не само външни културни феномени като език, облекло, обичаи, но и вътрешни, като убеждения и ценности. Гордън смята, че акултурацията е първият тип асимилация, която се получава при контакта на малцинство с мнозинство. Акултурацията се проявява ако няма други форми на асимилация, като тази ситуация на «само акултурация» е с неясни граници и продължителност. Оттук произтича важността на втория тип - структурната, която се дефинира като навлизане на членовете на етническата група в социалното пространство, влизането в отношения с хората от доминантното общество. Според Гордън, структурната асимилация е ключ към другите типове асимилация. Веднъж започнала, тя означава широко разкриване към и на този етнос - той не се възприема като аутсайдер, сключват се междуетнически бракове, престават предразсъдъците и дискриминацията, разкриват се пълноценни възможности за живот на етноса. Структурната асимилация е резултат и елемент на акултурацията. Веднъж започнала структурната асимилация, всички други форми са неизбежни [8].

Според Гордън, *измеренията на расовите и етнически междугрупови отношения* са няколко: (1). Тип на асимилация - в континуума културна - структурна. (2). Степен на тотална асимилация. (3). Степен на конфликтност между малцинствата и мнозинството. (4). Степен на достъп до обществени блага.

Основните независими променливи на тези отношения са на три нива:

1. Био-социално развитие: желаниа, възприятия (познание) и емоционални отговори. Това дава възможност да се анализират ефектите от социализацията.
2. Процеси на интеграция: стереотипност, статус на групите (оценка), механизъм на фрустрация и агресия, когнитивен дисонанс, релативна депривация, конфликтът като интелектуален и когнитивен феномен.
3. Социални променливи: големина на групите (мнозинство, малцинство), относителна част от населението, сравнителна част от националното богатство, териториално разпределение, урбанизация [8].

Някои от асимилационистките модели поради своя ценностен характер са много идеологизирани. Историята на проблема в САЩ е показателна и затова се разглежда по-обстойно. В много отношения тя е типична за страните, в които се прилага асимилационистки модел [По 6].

Единият американски модел е наречен «Англо-конформистки» и описва асимилацията като ограничена акултурация по отношение на ценности и поведение от основната етническа група, в случая британските протестанти.

Вторият известен модел е «претопяване» (melting pot) - както в едно гърне се смесват при варене различните продукти и подправки и се получава едно ядене с различни качества от продуктите, и във всяка хапка от което можем да открием следи от всички тях. Това става поради високата мобилност на населението, смесените бракове и пр. Получава се общество на културен плурализъм. В него всяка етническа група е социално диференцирана, често чрез свои институции и запазва своята културна особеност [2]. Чарлз Хиршман (C.Hirschman) и други автори - Стенли Либерсън (S.Liebersohn), Мери Уатерс (M.Waters), Ричард Алба (R.Alba) през 80-те години определят като еднотипни процесите «melting pot» в Европа и Америка. За това са спомогнали най-много социоекономическите постижения, жилищната локация и междуетническите бракове. Последното е най-важното. През 80-90-те години процентът на смесените бракове достига 75% [2].

Американците от дълго време смятат обществото си за асимилистко и не позволяваха лоялността към САЩ да бъде застрашавана от протести спрямо асимилацията. Последната е съпроводена от система от социални практики, която дистанцира отделните етнически групи като ги степенува по стойност. Това са дистанции по отношение на съжителството, браковете, бита, които са стимулирани да са разделени за всяка група и да се запазват в идентичен вид - например католицизма на италианци и поляци и православието на българи, гърци, руси... Почти всички етноси говорят в семейна обстановка основно на майчиния си език.

За целта на асимилационисткия анализ се въвеждат понятията *генерация* (отдалечаване на поколението от момента на включване в обществото - първа, втора, трета и т.н.) и *коHORTA* (хора, родени през същия период). Общото правило е следното: *счита се, че чак при третата генерация може да се говори за асимилация и хомогенизирана среда.*

Всяка група се намира много дълго време в трайно състояние на специализирани и диференцирани роли и статуси. Изследвания в Ню Йорк на евреи, италианци, ирландци, негри (Glazer, Moynihan) показват едни и същи вътрешни ешелони на системата на стратификация, които не са се променили нито от променените политически режими, културно влияние, начин на живот, материален статус. Още нещо, статусът на всяка група се запазва почти неизменен в очите на другите (стереотип), така че ситуацията «WASP (бял, англо-саксонец, протестант), но ирландец...» определя в много отношения реакциите на другите хора. Що се отнася до реакцията спрямо евреите и негрите, то там реакцията е най-остра.

Отношенията между мнозинството и асимилиращите се малцинства не могат да се определят като напълно равноправни, нито да се констатира, че липсва дискриминация. Тя може да е по-брутална или по-слаба, но почти при всички случаи присъства. Тя се прикрива с философията на равенството на шансовете, на идеята за меритократско общество и теорията и практиката за поддръжка на слабите чрез «лостове за компенсация». Всъщност, въпреки официалната идеология, расистките предразсъдъци водят до поява на дефаворитизирани групи с етикета нормална, естествена непълноценност, която не може да бъде коригирана от образованието, което е твърде бавно действащо за тази цел.

Схемата на *включването* в американското общество се базира на три условия: (1). Съответствие на очакванията на новодошлите на тези, в обществото, което ги приема. За тази цел те трябва да имат яснота, а не да живеят с една утопия. (2). Наличие на толерантност по отношение на етническата диференциация в приемащото общество, така, че продължителната експанзия на чужденци да не среща драстично (чрез насилие) отхвърляне. Най-често то е на расова (Африка, Азия) и религиозна (Европа) основа.

Положението на черните американци е показателно. Във всяко отношение тяхната наследственост е обременена социално. Те са по рождение непълноценни. Тази непълноценност е социо-икономическа и културна - богатство, квалификация, образо-

вание. Индивидуалните стратегии за проспериране не са много разнообразни и са трудни за коригиране. За да се наложат в своята среда с образование, богатство и заслуги, те трябва да ги придобият в конкуренция с белите, което е извънредно трудно.

Торквил отбелязва, че въпросът, който е много труден е кога лидерите на черните ще разберат, че «освобождението» на негрите, търсенето на тяхната културна идентичност не трябва да е своего рода «реафриканизация», разбрана като радикална «дезамериканизация». Ако това стане, признаването на правата на малцинствата от мнозинството е проблематично. Това, което заплашва едно малцинство е асимилацията. То иска да запази своята автономия и идентичност. Черните не трябва да са «американски негри», а като негри да се чувстват също американци - не бели американци, а **като** белите американци...

Идентичността, разбрана като радикална диференциация поставя проблема за йерархия на лоялностите спрямо групите, живеещи в едно общество. «Борбата за освобождение на новите малцинства» (жените, хомосексуалистите, еколозите, наркомажите и т.н.) е форма на обществена активност, макар и различна от борбата против антисемитизма, например. Тук се атакува същността на авторитаризма. Този, който не е толерантен към чуждите, няма да е толерантен и към своите. Агресивността като реакция е отговор на предхождащата я фрустрация. За авторитарната личност демонстрацията на анти-миноритарно настроение и предразсъдъци игнорират предявяването на права от малцинството.

Към асимилационистките теории спада и т.н. «градска (урбанистична) екология», която води началото си от Чикагската школа в американската социология. Идеята е за **пространствена асимилация** (Massey) и се развива през 80-те години. Жилищната мобилност следва акултурацията и социо-икономическата мобилност на етническите групи и тази жилищна мобилност е междинна стъпка по пътя към структурна асимилация. В първият етап членовете на етническата група живеят концентрирано в градски анклави - гета, отделно от другите групи. Членовете на етническата група под влияние на акултурацията и поради намирането на работа в големия град постепенно започват да се преселват в други райони, в които има по-добри условия и които отговарят на техните материални възможности. Постепенно се получава разслоение и смесване с етническото мнозинство, като една част остава да живее компактно в тези гета. [2]

2.3. СТРАТИФИКАЦИОНЕН ПОДХОД

Интергруповият контакт може да се осъществи в ситуация на равенство или неравенство. Ако той е основата на равенство, то определящи са рационалните доводи и доминира интересът на групата. Такава ситуация, обаче е твърде рядка, дори хипотетична. Много по-често контактът се осъществява в стратифицирана и йерархизирана ситуация. Състоянието и развитието на процесите в етноса, както и здравината на границите му зависят много от това неравенство.

2.3.1. МНОЗИНСТВО И МАЛЦИНСТВЕНИ ЕТНОСИ

Вторият основен подход при изследването на расите и етносите е силно разпространен, но по-разнообразен като вариации от първия. Едно положение, което се счита за основно и общоприето е, че етническите групи са в йерархическа зависимост. Една от групите доминира - тя е мнозинство, *superordinate group* (понякога, както в Южна Африка тя може да е малцинство по брой). Освен нея има и подчинени - малцинства, *subordinate groups*, малцинствени етноси. Второто положение, което е общоприето е, че тези групи са в конфликт за ресурси, които могат да служат за израз на власт - печеливши професии, образователни възможности и пр. В този конфликт доминантната група използва множество стратегии за да защити или засили своите позиции, докато малцинствените групи предявяват претенции за промяна на положението. Често център на стратификационния подход са механизмите за запазване на етническото неравенство [2].

Историята на между етническите отношения в едно общество е много сложна и превратна. Ставането различен и осъзнаването на различието е централно в дискусиата и определя различието на теоретична основа. То е функция от навлизането на групата в обществото. Според Либерсън (*Lieberson*) вариантите са два: (1). нашественици-мигранти доминират и побеждават местното население, като носят болести, насилие, смърт (например в Америка и Австралия) и (2). Местните хора доминират и асимилират мигрантите (САЩ след 1830). От това следствието е как групата се интегрира - силно, слабо, доброволно или не. Начинът на навлизане е съдбоносен за следващото развитие на етноса [2]. Към това може да се добави, че основните малцинствени етноси у нас следват двата модела: турците - първия и циганите - втория.

Развива се теорията, че етническата структура на обществото е свързана с разпределението на труда в него. Съществува първичен и вторичен пазар на труда. Има запазени периметри за отделните етнически групи (гастарбайтери, традиционни занаяти). Дори, както видяхме, се развива теорията, че разпределението на труда е основано на етнически принцип. Изводът е, че малцинството е обречено на традиционно съществуване.

Историята на Европа познава две големи мултинационални империи: Австро-Унгарската и Отоманската. Практиката в отношенията мнозинство-малцинство в тях в много отношения е показателна и става основа за моделите през XX век. В Турция християнското население е подложено на дискриминация, неговите права са ограничени предварително чрез законодателството. В Австро-Унгария на славяните, евреите и пр. се гледа като на второ качество хора, но те запазват своята национална и верска идентичност и имат една автономия повече или по-малко гарантирана политически, като спрямо тях не се прилагат насилия. Интересно е, че еволюцията на Турция през XIX и XX век е в тази насока.

Социалната и културна хетерогенност на новообразуваните държави през XIX - XX век е била неизбежна. Тя е породила много войни и мирни миграции в Европа и Близкия Изток. По същото време и САЩ се сблъскват с проблема, но в расов вариант. Двойственото политическо решение на отношението към черното малцинство води до гражданската война на Севера и Юга и до отмяната на робството. В последствие там нахлуха огромни маси хора - имигранти през третата третина на XIX век. Като резултат, САЩ се формира като класическа страна на смешението и асимилацията, на туширането на характерните особености на отделните етнически групи.

ЗАБЕЛЕЖКА ЗА БЪЛГАРИЯ

Към това може да се добави, че основните малцинствени етноси у нас следват посочените по-горе два модела: турците - първия и циганите - втория. Любопитното е, че нито турците са асимилирали поробените българи, нито пък българите и турците - ромите.

Поведение на мнозинството и малцинствата. Според класическото разбиране на А.Хиршман (*A.Hirschman*), малцинствата имат възможност да избират една от следните три стратегии спрямо мнозинството: (1). Лоялност - съгласие с волята на мнозинството при принципно непротивопоставяне на ценности и поведение. (2). Бягство - при несъгласие с мнозинството - емиграция. (3). Протест - също.

Те имат различни форми. Първата и последната форма са характерни за демократичното общество, в което се считат за нормални и са регламентирани в законодателството, включително и на ниво конституция. Всъщност демокрацията може да се дефинира като политически режим, при който отношението между мнозинството и останалите групи в обществото е така устроено, че да остане в рамките на мирното съжителство на едните с другите [6]. Освен с демократичността и толерантността си, позицията на едно *мнозинство* може да бъде охарактеризирана и с неговите индивидуализъм и егалитаризъм [10]

Понякога мнозинството игнорира желанията на другите групи и се стига до «диктатура на мнозинството», която като политическа практика е осветена още от *Алексис де Токвил* (*A. De Tocqueville*) и други либерални мислители през 19 век. Тя се изразява в пренебрегване, дори не забелязване на «другите», техните интереси и мнения. В резултат се получават две следствия: (1). Ако мнозинството не претендира за някакво особено превъзходство или различие в ценностите и достойнствата, то не се различава от малцинството кардинално и в своите решения практически го зачита. (2). Мно-

зинството се разглежда като гарант на общия интерес, тъй като всяка група хора има право на собствени решения. Правата на мнозинството се самоограничават в полза на тези на малцинствата и това се закрепва институционално чрез конституцията. Тук е много важно да се подчертае, че малцинството не трябва да се отъждествява с опозицията, която чака завръщането си във властта като мнозинство и се бори за това [6].

Поведението на малцинствата става в голямо разнообразие от форми, много повече от тези на мнозинството. Малцинствата са поставени пред няколко дилеми: На първо място, те могат да търсят толерантност и признание, при това незабавно, тук и сега, на своите права, както и частично, след време. Те могат да се борят всеки за себе си, но могат и да се коалират. Последното е извънредно показателно. Ако едно малцинство търси съюз с други, себеподобни, това е указание за демократичност. Умението да се намери обща платформа, която да консолидира, е признак на зрелост. Според тази стратегия, малцинствата търсят признание на своите права, конкурирайки се с мнозинството. Обратното, ако настоява на своите уникални, собствени права, малцинството се изолира и радикализира, тъй като се самоограничава, както и защото може да бъде забелязано и признато само ако излезе с позицията «всичко или нищо» (свобода или смърт). [6]

Статут на малцинството. Свързан е с два крайни модела и трети, умерен:

1. Малцинството може да се тълкува като група «чужденци», сбор от маргинали, свързани с цял набор от девиации, сбор от дисиденти и престъпници - това е една конформистка и консервативна гледна точка.
2. Малцинството може да се тълкува като есенцията, солта на земята. Издигат се в култ позитивните качества на етноса при дефиниране на своята идентичност. Днес презирано и преследвано, утре го очаква светло бъдеще, когато ще бъде овъздемнено за своите страдания. Това е обикновено гледната точка на самото малцинство. Най-характерният пример е политическата доктрина ционизъм като контрапоз на антисемитизма.
3. Малцинството се толерира в някаква степен в едно хетерогенно общество, така че да не предизвиква фатални кризи и да не преустройва основно йерархията на ценностите и лоялностите на цялото общество[6].

Следствия от наличието на малцинства. Наличието на малцинства в едно общество води до следните следствия: (1). Ускоряване на процесите на социална диференциация. (2). Интензификация и умножаване на конфликти. (3). Риск от прекъсване на социалните йерархии с изход насилие от и над малцинствата. (4). Обещание за иновации и качествен скок в обществените процеси под влияние на малцинствените ценности [6].

СТРУКТУРА НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ

Българското население в средата на 90-те години има следната структура:

ЕТНОСИ: 87.8% Българи, 8.5% Турци, 2.6% Цигани, 0.3% Арменци, 0.2% Руси, 0.6% Други.

РЕЛИГИИ: 85% Православни християни, 13% Мюсюлмани, 0.8% Юдеи, 0.7% Римокатолици, 0.5% Протестанти, Армено-Грегорианци и др.

Основните малцинствени етноси са следните:

Турци

По българските земи се заселват след края на XIV век, пристигайки като завоеватели и поробители. Представяват пъстра етническа и расова картина - множество тюркски племена, арабски племена, ислямизирани християни от различни етнически групи, включително част от българското население. С течение на времето стават похомогенни, но и до сега вътрешните различия са големи.

В религиозно отношение са мюсюлмани с малки изключения.

След Руско-турската освободителна война от 1878 г. голяма част от тях се изселват в Турция, подобни масови изселвания има и по-късно (1912, 50-те години, след 1985). През последните 7-8 години има значителни потоци към и от Турция.

Турците говорят на диалект на турския език, който се различава от съвременния книжовен турски език. Това поражда трудности при усвояването му от децата.

Държавната политика спрямо турците е била толерантна. През 50-70-те години имаше система от турски училища, вестници, списания, книги. Имаше гарантиран прием в университетите на студенти от малцинствата.

През 1985 г. беше предприета акция за насилствено българизиране - т.н. «възродителен процес» - промяна на имена, забрана на всички елементи на културата и традициите на официално и битово ниво. След краха на тоталитарната комунистическа система отнетите права и свободи бяха възстановени.

През последните години тече процес на консолидация на етноса, мобилизация, изтъкване на етнодиференциращите маркери. Силно е медийното влияние на турската спътникова телевизия и радио.

Турците основно се занимават със селско стопанство и живеят в села и малки градове. В имотно отношение не са еднакви - в Северна България живеят в едни от най-плодородните земи, а в Южна - обратно.

Отношението на българи и турци на битово равнище никога не е стигало до крайности, въпреки езиковата и верска несъвместимост, както и образа на поробителя. Това е факт дори през войните с Турция от 1912-13 г.

Цигани

Циганите произлизат от Индия. Търсейки прехрана и под натиска на други племена те са се премествали на север след 9-10 век, достигайки Византия, откъдето започват да се разселват в различни посоки. Основна част от циганите остават в пределите на византийската империя, поради което Балканите се смятат за втората им прародина.

В България след падането под турска власт (XV в.) се разселват по цялата страна.

Първоначално циганските групи са били посрещнати радушно, но с течение на времето отношението към тях в Централна и Западна Европа се променя. За тях се създават специални закони - принудително ги заселват, изгонват ги от пределите на някои страни, изгарят ги като магьосници. По време на II-та световна война циганите са пострадали подобно на евреите най-жестоко от фашистката власт, огромно множество от тях са били избити в концентрационни лагери.

По-различно е било положението на циганите в Балканските земи. Те сравнително безпроблемно са се вписвали в тогавашното общество на Турция. Това отношение се запазва и до сега.

Циганите както навсякъде по света така и в България не са хомогенна маса, а се делят вътрешно на групи и общности. Вътрешно груповото си деление циганите са донесли от прародината си древна Индия, и са го модифицирали в историческото си развитие, така че то е една от най-съществените им културни характеристики, но то е пречка за народностното им осъзнаване. В България се делят на четири големи групи, всяка от които на по на няколко по-малки, като говори на специфичен диалект. По-голямата част гравитират към турците (т.н. турски цигани), а по-малката - към българите (български цигани). В религиозна отношение повечето са мюсюлмани и православни християни, но в последно време и при двете подразделения се наблюдава влиянието на различни протестантски църкви и секти. Повечето живеят заседнал живот, но има и чергари.

Ромите в България са билингви - от най-ранна възраст започват овладяването на втори или трети език (турски, български), като примесват ромския с турски, румънски или български думи.

В циганското население се формира една идеализирана "ромска идентичност" с две основни функции: да са база за отношение към другите социални групи, когато са добре усвоени и интериоризирани и да са бариера за затваряне и защита при заплаха от другите групи (българи и турци) - «ромизация», разбираана като радикална «дебългаризация» и «детурцизация».

Така, както в САЩ през 60-те години беше измислена от негрите Афро-американската идентичност, базирана на Африканското наследство и по този начин беше ограничено включването в Англо-американската култура, и в България върви аналогичен процес: терминът «ром» като събирателен и елиминиращ вътрешните различия, «ромска култура», «ромска идентичност» и пр.

Арменци

Основната маса пристига в България след турския геноцид от 1910 г. Изповядват собствен и много стар вариант на християнството - Армено-Григорианска църква (III

век). Служат си с особена азбука. В България живеят в големи градове - София, Шумен, Пловдив, Русе и др. Занимават се с традиционни занаяти - златарство, часовникарство, както и работят в промишлеността и услугите. Заможни и образовани - имат значителна интелигенция. Имат собствени клубове и просветни организации. Издават вестници и книги.

Други

Евреите са били третата по големина малцинствена група в България. Живеят тук от Средновековието. Основно са групирани в големите градове. България не помни антисемитски изстъпления. През II световна война са защитени от българското население и не е допуснато унищожаването им в концентрационни лагери. След 1948 г. значителна част се пресели в Израел. Следващата вълна на изселване е след 1989 г. В момента са останали много малко и основно възрастни хора.

Русите са основно в смесени бракове и са асимилирани от българското население.

2.3.2. СОЦИО-ИКОНОМИЧЕСКО ОБЯСНЕНИЕ НА СТРАТИФИКАЦИЯТА

Цяла група теории обясняват етническите процеси и основно формирането на груповите граници с икономическите особености на живота [По 2 и 4].

2.3.2.1. ТЕОРИЯ ЗА СВЕТОВНИТЕ СИСТЕМИ (WORLD-SYSTEMS THEORY)

Културното разпределение на труда е сложно формирано от историческите процеси на развитие и концентрация на капитала в Европейските страни и техните експанзии в колониите им по света. Някои етноси имат политически и икономически интереси, които са ги направили привилегировани по отношение на дадени видове труд в страните от III свят. Работниците от тези етноси са привилегировани по отношение на работниците от бившите колонии.

Теорията има и геополитически вариант. В ролята на привилегирована класа са бившите колониални сили (I и II свят), а в подчинена - бившите колонии - III свят. Разпределението на труда между тях е такова, че ги поставя в неравностойно положение априори.

2.3.2.2. ВЪТРЕШНО-КОЛОНИАЛНА ТЕОРИЯ (INTERNAL-COLONIAL THEORY)

Също акцентира върху експлоатацията на икономически зависимите региони с етнически отделни популации, но в рамките на дадената страна, в която има области, които са били дълго време дискриминирани на национално ниво от националната политика (например индианските резервати в САЩ). Разпределението на труда е на етнорегионално равнище. Трябва да се отбележи, обаче, че някои от тези «вътрешни колонии» с течение на времето са се развили до ниво на автономия в държавата и са достигнали ниво на развитие, съизмеримо и дори по-високо от това на «метрополията» - например Шотландия и Каталуня.

2.3.2.3. ТЕОРИЯ ЗА РАЗЦЕПЛЕНИЕТО НА ПАЗАРА (SPLIT LABEL-MARKET THEORY)

Явява се контрапоз на предишните две теории, оспорвайки, че етническият и расов антагонизъм са продукти на капитализма и класовата борба. Основният автор е Една Бонасич (E. Bonasich). Неравномерното развитие води до етническо и расово разцепление на работната сила. Етническите граници са резултат от борбата между капитала, местният високо ценен труд и етнически обособената ниско платена работна сила.

Пазарът на работната сила се разделя на *първичен сектор* (относителна сигурност, добре платени професии, високо материално състояние, възможности да просперират) и *вторичен сектор* (несигурност, нискоквалифицирани професии, ниски надници). Високо платените и стойностни професии (първичен сектор) обикновено са привилегия на мнозинството. То се стреми да избягва вторичния сектор и поради системата за социална защита и благотворителност, както и поради наличието на спестявания дори безработицата не може да го тласне в него. Вторият сектор е привилегия на ниско стойностните групи (малцинства, имигранти), които просто нямат друг избор. Особено лесно се примиряват имигрантите - «пришълци», «натрапници» в дадената страна, за които не е «хубавата работа». Основната диференциация между коренни и имигранти е доминираща в Западна Европа и САЩ.

Това разпределение често предизвиква протести и злобни реакции. Сблъсъкът за работно място може да се превърне в междуетнически конфликт. В това отношение има две стратегии: изключване на ниско стойностните групи (малцинства, имигранти) при подбора на работна ръка и създаване на кастова затворена професионална система (лимитиране на определени етноси като ниско стойностни и свързване с определени ниско престижни и платени професии).

2.3.2.4. ТЕОРИЯ ЗА МАЛЦИНСТВОТО-ПОСРЕДНИК (MIDDLEMAN-MINORITY THEORY)

Наричана е още *Теория за сегментирането на пазара на работна сила*. Разделението на труда е на етническа основа. От този род е и *Теорията за етническите анклави*, развивана от *Портес (Portes)* през 80-те години [2; 4].

Отделни етнически групи формират свой собствен икономически сектор (субикономика), монополизират цели отрасли, професии, производства и в който може да приютят и спасят работници, намиращи се встрани от основното икономическо течение на страната. Малцинството е поощрено в такова сегментиране, тъй като то дава възможност за снабдяване с евтина работна ръка (имигранти, жени, деца). Етносът окупира определени икономически ниши между консуматорите и търговците - етнически организирани анклави - специфични индустриални сектори със собствено финансиране, връзки, професионални закони и пр., основани на лоялност, приемственост и най-вече затвореност. Приемствеността се осъществява от етнически защитни механизми (например, говори се на етнически език). Много важно е съществуването на етнически институции - училище, религиозни учреждения, финансови органи (банки). Етническата група поддържа професионалните аспирации, подкрепя бизнеса вътре в този сегмент. Етнически базираната занаятчийска кооперация и подобната фирма са основните форми на организация. Доминира също семейното (роднинско) предприятие. Всичките те подпомагат включването. Те социализират, информират, подкрепят. Тъй като и босът, и работниците са от една и съща среда, тук се работи много интензивно и съзнателно - всичко е за общото благо.

Счита се, че тази форма на разделение на труда намалява етническия антагонизъм, тъй като всеки етнос се простира в собствения си сегмент и не е принуден на всяка цена да се конкурира с другите етноси. Същевременно конкуренцията за нови, неусвоени още сегменти може да се превърне в между етническа война.

Веднъж стабилизирана, анклавната икономика става алтернатива и на асимилацията, която е неизбежна при включване в цялостната икономическа структура на страната. Икономиката на анклава е основана на солидарност и това засилва културните и социални бази на етноса, като по този начин се противодейства на асимилацията. Положително следствие за етноса е и че участниците получават доходи, които са по-високи от тези в официалната икономика, тъй като са адекватни на количеството и качеството на труда, нещо, което е невъзможно поради разцеплението на пазара на работната сила.

Теорията за етническите анклави е оспорвана в няколко направления: тя засилва вътрешната диференциация на етноса, тъй като печалбите са основно за работодателите, макар и та да са от същия етнос; поради особеностите на трудовата сила (имигранти, жени, деца), нивото на икономическа експлоатация е много по-високо от това в централната икономика. Спорна е силата на противодействието на асимилационните процеси.

ЗАБЕЛЕЖКА ЗА БЪЛГАРИЯ

Анализите показват, че например при българските цигани през 90-те години се е получила значителна вътрешна омическа диференциация - формирала се е богатата циганска класа, като в същото време положението на масата се е влошило. Това явление се обяснява със структурни причини - пространствено концентриране на бедните цигани в гета и бедни предградия и изолиране от средната циганска класа и институциите, в които циганите имат представители. В гетата и предградията се натрупват девиантни характеристики.

Забелязва се сегментиране на трудовия пазар, както и на образователната система, като вторичният сектор е привилегия основно на турците и циганите. Останалите етнически малцинства не влизат в този модел.

Може да се говори и за действие на модела «вътрешни колонии» по отношение на турското население, което компактно населява два от полупланинските и планински райони и е заето почти изключително със селско стопанство.

В българската икономика има устойчиви етнически анклавни - тютюнопроизводството за турците, традиционни занаяти и услуги - за арменците и циганите. Циганите създадоха и системата за нелегално производство на фалшиви алкохолни напитки през последните 7-8 години.

2.4. РЕСУРСЕН ПОДХОД

Този подход търси основата на процесите на етническа диференциация в ресурсите на групата и тяхното разпределение.

2.4.1. ЕТНОС И ВЛАСТ

Основанието на неравенството на етническите групи е в нещо фундаментално - властта. Представители на това направление са Доналд Хороуиц (*D.Horowitz*), Хюберт Блелък (*H.Blalock*), Една Бонасич (*E.Bonacich*), Иван Лайт (*I.Light*) и др. Теорията се развива след 60-те години.

Това е една постановка, напълно съвместима с теорията за доминантната и подчинената група. Според нея, социално-класовите отношения са само една, макар и важна инстанция за институциализиране на отношенията между етническите групи. Едновременно с това, етническата доминация не може да бъде обяснена задоволително с термините на социално-класовата теория. Например, опитите за марксистки анализ на етническата война в Северна Ирландия между католици и протестанти, както и на много конфликти в Африка и Азия са несполучливи.

Трудността произтича от невъзможността да се разделят етническите стратификации на икономическа и властна основа, те обикновено са съчетани.

Блелък разработва теорията за «заплахата за властта». Тя прави връзка между дискриминация и големина на малцинствената група. При нарастване на малцинството над някакво критично ниво, мнозинството отвърща с дискриминационни мерки.

Теориите за властната основа на етническите противопоставяния се основават на различното притежание на **ресурси**. Това са: възможностите на етноса да формира своя анклавна икономика; големината; солидарността; способностите и квалификацията на хората. Това са характеристики, които дават на групата като цяло предимство или обратното, при конкуренцията с другите групи. Тези черти карат понякога индивид да се съпротивлява на асимилацията, ако губи относителните си предимства, особено в икономически план (важи най-много за членовете на етническите мафии). В този случай етносът е още и «група по интереси». Изследванията показват, че в етноси от този тип с големи ресурси, нивото на етноцентризъм е най-високо [2].

ЗАБЕЛЕЖКА ЗА БЪЛГАРИЯ

В общественото съзнание се появила и утвърдила и представи за турците и циганите като демографска опасност за бъдещето на българската нация, поради по-високия естествен прираст на населението, които се споделят от редица политически сили.

Посредством активното въздействие и влиянието на медиите в общественото съзнание се формират и затвърждават представите за циганите като криминални престъпници, спекуланти и в крайна сметка виновници за тежката социално-икономическа криза. Придобива широка популярност термина «циганска мафия». Аналогичната представа за турчина е покорен, търпелив, прост, ограничен.

2.4.2. ЕТНОС И КУЛТУРА

Тук се включват няколко неокултуралистични теории - *Елиът Арънсън (E.Aronson), Де Вос (De Vos), Дешен (Deshen), Ъпщайн (Epstein), Симон (Simon)* [7]

Етносът е една културна система, позволяваща на индивидите да определят своето място в едно по-широко социално пространство. Културата се разбира едновременно като интра- и интер- система.

Културата е другото измерение на груповите ресурси. В едно общество на културен плурализъм, груповите ресурси се сближават, но на ежедневен ниво различията между етносите са най-вече на културно равнище. В изследванията на Розен отделните етноси се класифицират на основата на «синдром на достиженията» - конфигурация от ценности, които предразполагат индивидите към приемственост. Тази ориентация е насочена повече към бъдещето, отколкото към миналото и е фаталистична. Присъствието или отсъствието на тези черти в груповата култура се обяснява с историята и опита на групата, както и с културните особености на обществото от което идват [2].

Като цяло, обаче при изследванията на етносите на културата се гледа като на второстепенен фактор [2].

2.4.3. ЕТНОС И РЕСУРСИ (ЕТНИЧЕСКА МОБИЛИЗАЦИЯ)

Междуетническите отношения често придобиват формата на конфликт. Те често се политизират и използват за различни цели (борби за национално освобождение, антиколониални движения и пр. Основният момент при този процес е *етническата мобилизация* - демонстрацията на етническа солидарност. *Солидарната етническа група* се дефинира като самоосъзнала се общност, чийто членове влизат във взаимоотношения едни с други спрямо общи цели. Мобилизацията е свързана с извършване на колективни действия по отношение на тези общи цели [2].

Развитието на процесите на етническа мобилизация не е лесно. То става в борба с традиционната лоялност и е един процес на модифициране на етническите ресурси, който може да е много бавен и да има различни по насока и качество проявления. В последните 1-2 столетия това развитие съвпада с процеса на модернизация на обществото и резултатите са не еднозначни.

Модернизацията на обществото се изразява в няколко процеса: индустриализация, урбанизация, поява на нови, по-комплексни форми на социална организация, бюрократична рационализация, секуларизация (премахване на влиянието на църквата) [4]. Те ерозират традиционните общности, основани на етническа привързаност и водят до модернизиране на идентичността на етноса. Етническата мобилизация е най-вече на битово-индивидуално ниво (училище, език, семейство) и не се проектира на по-високо социално ниво. Модернизацията засилва конкуренцията за ресурси и политическата активност на етносите.

Индустриализацията с нейната същност и дух на рационалност, отношения на договорна основа, безлични пазарни отношения, необходимост от свободно движение на капитали и работна ръка подпомага индивидуалистичните отношения в производството и търговията и руши традиционните етнически и расови връзки и установения ред. Така, обаче е само в началото на процеса. С течение на времето, става разцепване на пазара на работна ръка на етническа основа и секторизацията му. Пораждат се отношения на расов и етнически антагонизъм поради необходимостта от преразпределение на ресурсите и насочването им към един или друг етнос. Нещо повече, веднъж стабилизирана, расовата стратификация води до концентрация във фирмите на расовите и етнически групи [4].

Урбанизацията има още по-силен ефект върху етническите и расови отношения. Мигрантите от селските райони, етническите и расови групи от малцинствата и миг-

рантите - чужденци се групират за живот в квартали по своите традиционни съседски групировки. Урбанизацията е естествено свързана с етническа сегрегация и гетоизация. Тя изменя наличните ресурси. Концентрацията на хора води до необходимост от специфични етнически институции и организации, както и от политически органи за защита. Големите градове представляват пъстра етническа мозайка с техни сектори, граници, регулационни зони и инфраструктура, жилищни условия, финансиране и пр. Моделите на сегрегация може да повтарят формите на вертикална стратификация, но на пространствена основа, специално корелацията между жилищна и индустриална децентрализация [4].

Мас-медииите са фактори, които комбинирано с индустриализацията и урбанизацията дават мултиплициран ефект. Те влияят много силно на формирането и изменението на етническата идентичност и идеология. Предишните изолирани групи сега се намират в контакт в рамките на една голяма комуникационна среда. Радиото и телевизията след въвеждането на сателитите стават средство за етническа мобилизация: документират проблемите и оплакванията на етноса, също неговите интереси и стремежи, дават публичност на актовете на дискриминация, изразяват поддръжка и пр. Етническите лидери могат да популяризират идеите си и личността си извън тесните етнически граници. Може да се демонстрира етническата активност, както и поддръжката за нея. Тази модернизация води и до стандартизация на културата, тя дава информация относно относителните групови позиции и стойности [4].

Държавната администрация може да стимулира интеграцията на етнически различаващите се групи в определени териториални граници. Подобряването на качеството на администрацията чрез навлизането на подготвени хора, включително и от малцинствата; въвеждането на помощи при безработица и социални грижи, които са основно за малцинствата; въвличането на малцинствата в стопанския растеж; държавното регулиране на доходите и движението на трудовата сила; материалното благоденствие и т.н. правят реално достигането на всички етноси до властта. Разпределителната политика е база за предявяване на групови искания. Държавните гаранции за правата на всички етноси и стимулирането на толерантността са потенциална база за идентификация и насърчаване на груповата мобилизация.

Развитието на административните характеристики на държавата може да доведе до противоречие между културната идентичност и индивидуалния интерес. Несъмнено там, където съществуват различия в език и религия, потенциалните арени за конфликти и конкуренция съществуват (училища, съдилища, законодателство, администрация) [4].

Мултинационалните корпорации могат да изменят културното разделение на труда и ресурсите за групов конкуренция. Те могат да подкопаят старите локални национални икономики и да провокират национален антагонизъм чрез своите фирми. Обратно, те могат да създадат трудови ниши за цели етноси, като по този начин стимулират подобряването на климата в отношенията между тях.

Надправителствените организации могат да подкрепят етнически групи, които са останали извън ползването на държавата и да намаляват етническото напрежение, породено от неравномерното разпределение на ресурсите. По този начин се осъществява етническото разграничаване, нарушават се традиционните трудови отношения, дават се нови ресурси и се подпомага междугруповата конкуренция. Тези организации открито и широко разпространяват принципа за самоопределение и следят за спазването на правата на човека за самоуправление. Ако държавата признава тези принципи, тя може да активира и легитимира исканията на етническите групи. Тези принципи не само подкопават расовата идеология, съчетаването им със съответните традиционни етнически норми снабдява етноса със сериозна интегрална идеология, която му дава основание за реакция във всички случаи на вариране на интересите [4].

Всички тези процеси облекчават предявяването на етническите искания. Те, обаче не са свързани с определен **модел на етническа мобилизация**, политика, реакция. Този модел може да се обясни само в един по-широк социо-исторически контекст. Върху него влияят извънредно голям брой фактори.

Като пример може да се отбележи, че в една расово рестриктивна социална среда (висока вертикална стратификация; расистки режим; малко родство между етносите; малко техни жизнеспособни организации), подчинената етническа група е вероятно да реагира по два модела: (1). Директна конфронтация и репресивни отговори и (2). Явна акомодация; позоваване и обръщение към външния свят; използване на въз-

можностите на заложените в системата правила; документирането на актовете на безправие. По-вероятният модел е вторият, но промяната в ресурсите на етноса под влиянието на модернизацията може да доведе до по-директни отговори от първия тип. [4]

Основно значение за етническото мобилизиране имат етническите лидери, които канализират индивидуалните действия, акцентират върху ниската им ефективност и обратното, върху високата ефективност на груповото действие и силата на груповата солидарност. Стандартно е позоваването на уникалността на етноса; възвеличаването на митовете от неговата история и култура; настояването за спазването и зачитането на груповите права и отговорности (идеология на самоопределението); разкриването на безправието на настоящето положение с цел предизвикването на етническа солидарност и аут-групова враждебност, която в случая е насочена към доминантната група. Веднъж подето и разпространявано по линията на семействеността и роднинството, това състояние става естествена основа на етническата политика. Конкретните варианти на действие зависят от груповите ресурси, областите на конкуренция с доминантния етнос и господстващата идеология за правата на етническите групи. [4]

ЗАБЕЛЕЖКА ЗА БЪЛГАРИЯ

В една етно-рестриктивна социална среда (висока вертикална стратификация; асимилационистки и дискриминационен режим; малко родство между етносите; малко техни жизнеспособни организации), малцинствената етническа група може да реагира по два модела:

(1). Директна конфронтация и репресивни отговори.

(2). Явна акомодация; позоваване и обръщение към външния свят; използване на възможностите на заложените в системата правила; документирането на актовете на безправие.

По-вероятният модел е вторият, но промяната в ресурсите на етноса под влиянието на модернизацията може да доведе до по-директни отговори от първия тип.

Историята на българското националноосвободително движение през Възраждането показва напълно покриване с Първия модел на етническа политика, а реакцията на турското малцинство след «възродителния процес» - на Втория.

3. ДЪРЖАВНА ПОЛИТИКА И ЕТНОСИ

В исторически и географски аспект може да се разглеждат няколко модела на междуетнически контакт. Те са свързани и с определени модели на политически режими, макар и не пряко и непосредствено.

3.1. МОДЕЛИ НА ИНТЕРГРУПОВ КОНТАКТ

Главните модели на интергрупов етнически и расов контакт са четири на брой, според теорията на Джон Рекс (*J.Rex*) и Р. Шермерхорн (*R.Schermerhorn*). Те съществуват като географско-историческа реалност във всички части на света.

ЗАВОЮВАНЕ И ПРИСЪЕДИНЯВАНЕ

Съществувало е винаги в историята на човечеството. Един етнос се стреми да завоева или купи (има и такива случаи) съседни земи с тяхното население. Групата, която е в инвазия разрушава военната и политическа инфраструктура на завоюваните етноси; потиска и се стреми да изтрие от действителността митовете, обичаите и ритуалите за мобилизиране и обединяване на покорения етнос. Завоевателите имат оправдателна идеологическа доктрина - по-пълноценна раса, «правото на кръвта», исторически традиции и т.н.

КОЛОНИЗАЦИЯ

Представява контрол на територии, населявани с туземци (местни жители). Територията не е завоювана или присъединена. Тя има относителна независимост и лимитирано самоуправление, като метрополията осъществява контрол над администрацията и ресурсите, но не и над труда. Толерира се сепарацията, както и социалната сегрегация. Трите модела на отношения: сурови конфликти, сепарация, приятелски отношения могат да се видят поотделно и заедно (съчетани) в една колония.

В колонията се разрушават традиционните връзки, стопански отношения, политически живот, разпределение на труда и пр. и се налагат чуждите. Администрацията се формира от колаборационисти (съглашатели).

След време неизбежно започва борба за национално освобождение, основно свързано с осъзнаване на собствените интереси и идентичност. Тя се води под лозунги за расов плурализъм и равенство. Много често се използват ресурсите на етническата идентичност.

ПРИНУДИТЕЛНА МИГРАЦИЯ

Имат се предвид случаите на робството и принудителни договори за работа (Германия - II Св. война). Когато колонията е с малобройно население, то се включва цялото в обслужването на заселниците. Когато, обаче популацията е голяма, колонията започва за изнася работна сила към други колонии и за метрополията (в по-малка степен). Хората са подчинени политически, безправни, чрез принуда и насилие или пък чрез икономическа зависимост. В новите им местопребивания се формират големи малцинствени групи от тях и техните потомци, тъй като те или не могат (в началото) или не искат (по-късно, след отмяната на робството) да се върнат в бившата си родина. Класически пример е историята на робството в Северна и Южна Америка.

ДОБРОВОЛНА МИГРАЦИЯ

Свързана е с движението на големи групи хора в посока на по-добри икономически и културни условия на живот. Тя се образува от две категории хора: временно пребиваващи работници и постоянни имигранти, като голяма част от вторите са от средите на първите. От всичките четири модела, този е с най-голяма свобода на избора за етническото малцинство. Проблемите са по линията на конкуренцията с коренното население (земя, работа, местожителство, училище) - потенциални източници на етнически конфликти.

ЗАБЕЛЕЖКА ЗА БЪЛГАРИЯ

В България малцинствените етноси са се образували по всичките начини, без Третия.

България пада под турско робство в края на XIV век и се освобождава в края на XIX. През цялото време турците количествено са малцинство и отношенията са с елементи на колонизация. След Освобождението, значителна част от турското население се изселва в Турция. Отношенията на бившите роби и господари никога не са били топли и дружески, още повече, че са и от различни вероизповедания.

Циганите, арменците, евреите и др. по-малки малцинства са дошли в България да търсят по-добри условия за живот. Отношението към тях е било толерантно, както и към турците. Прословутият «възродителен процес» от 1885 г. беше политически акт без масова поддръжка сред населението.

3.2. ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЖИМИ И ОТНОШЕНИЯ С ЕТНОСИТЕ

Поради своето основно място в живота на обществото, държавата като институция играе главна роля и по отношение на етносите в това общество. До голяма степен проблемите на един етнос (етнически граници, конкуренция, ресурси, интереси) зависят от формата и модела на държавно управление.

Според *Даниел Бел (D.Bell)* етносът, пък е основен политически фактор, тъй като съчетава обективната база за сцепление (интереси, култура, институции) с общи, съзнателно възприети символи. Важно е да се отбележи, че индивидите не извършват спонтанно актове на демонстриране на етническа идентичност, особено в групов план. Осъзнаването на етноса е процес и резултат от държавната политика към него и степента на отъждествяването на етноса с държавата [4].

Според *Милтън Гордън (M.Gordon)* има 4 политически системи, които определят нивото и модела на расова и етническа стратификация и мобилизация на обществото [8]. Различаването на тези модели не трябва да се приема като догма. Има страни, в които тези 4 варианта се съчетават и комбинират в уникална система. Някои страни не се отнасят към нито един от тези варианти. Освен това, процесите се развиват и променят съдържанието си - променя се държавната форма на управление, администрацията, производството, образованието.

3.2.1. МОНОКУЛТУРНИ ОБЩЕСТВА

Два типа: расистко и асимилационистко. Основани са на приоритет, монопол на една култура или културна общност (етнос, религия, идеология и пр.). Между тях има съществена разлика. Асимилационисткото общество е по-скоро мултикултурно и плурикултурно. Това са статични характеристики на ситуацията. Всяко общество всъщност е мулти- и плури-културно, тъй като е съставено от индивиди и групи, представляващи различни култури. То се определя и като транскултурно - представа за граница - динамично и реципрочно отношение. Взаимодействията не се изключват, но не се и предполагат. Мултикултурността е понятие, което отразява най-точно отношенията в англо-саксонския свят. Свързва се с признаване на етническите и другите културни малцинства, но като групи в периферията на обществото, което се идентифицира с мнозинството. На тази основа се развиват маргинализация и етноцентричност и в крайна сметка асимилация.

РАСИСТКА СИСТЕМА

Расистките системи отричат равенството на отделните етнически групи по отношение на политическите и граждански права. Те дефинират интересите на отделните етноси в расови и етнически термини. Те ограничават етническата мобилизация на малцинствата (или подчинената част от населението) чрез контрол над репресивния апарат на държавата от страна на доминантната група. Пример за такава система е Южна Африка (доскоро). Счита се за системата, която най-силно стимулира етнически или расово разцепление.

АСИМИЛАЦИОНИСТКА СИСТЕМА

Това е система, която се стреми да разтвори всички етнически идентичности. Основната политика е насочена към асимилиране на културата на доминантния етнос. Тя забранява етнически базирани партии и други политически органи и налага общ задължителен език и институции. Пример: Франция.

Въпреки, че като цяло е обединителна, тази система може да стимулира разцепление на етносите. Някои не етнически по същността си политически решения може да провокират етническо напрежение, ако се схващат като различаващи се от официалната доминантна култура. Като цяло асимилационистката политика подкопава етническите ресурси, интереси и култура, което може да се възприеме от малцинствените етноси като заплаха.

ЗАБЕЛЕЖКА ЗА БЪЛГАРИЯ

В българското общество различните малцинства са в различно положение. За евреи, арменци, гърци и др. малобройни групи може да се употреби терминът ин-

теграция и структурна асимилация, като в исторически план няма особени различия. Турците и циганите до 1985 г. бяха в състояние на интеграция с мнозинството. Последва т.н. «възродителен процес», насочен към насилствената им асимилация. Като резултат се развиха силни сепарационни процеси, както и контракултурация. След 1990 г. националната политика е насочена към възстановяване на традициите на обществото. Циганите много често се възприемат като маргинален етнос (българските цигани от българите и турските цигани от турците). В такова положение са и помаците (българи-мохамедани), които са определяни като ислямизирани българи; турци, говорещи на български език под влияние на българските насилия и дори автономен етнос.

3.2.2. ИНТЕРКУЛТУРНИ ОБЩЕСТВА

Интеркултурно (inter-) и производните термини. Акцентира се върху динамиката на процесите. Терминът има две части: “интер” експлицитно предполага реални взаимоотношения (интеракции), взаимозависимости; “култура” - особености на ценностите, начина на живот, регламентации на взаимоотношенията между хората, представи за света, начини на взаимодействие, представи за време и пространство и пр.

ЛИБЕРАЛНО-ПЛУРАЛИСТИЧЕН РЕЖИМ

При него официално се забранява фаворитизирането на една или друга расова или етническа група. Такава система е толерантна към културното разделение на труда, свободните етнически асоциации и институции. Държавната политика е свързана с дълготрайните интереси на групите. Държавата поощрява и поддържа институциите на етноса. Хората от малцинствата са подложени на индивидуални и групови програми за подобряване на живота, без да загубят чувството си за принадлежност към своя етническа среда (ethnic background). Пример: САЩ.

КОРПОРАТИВНА ПЛУРАЛИСТИЧНА СИСТЕМА

В тази система етническите и расови групи запазват сепаративен, но легален статус (раса и етнос са основни параметри на обществото) и политическите придобивки са разпределени на базата на етнически квоти и етнорегионални права. Тя има чертите на етническа федерация. Тя толерира и поддържа сепаративните институции и осъществява политика на съхраняване на етносите. Разделението на труда е на етническа основа. Проблем за държавната политика са културните йерархии на етносите, които засягат принципа на равнопоставеност. Пример: Швейцария. Счита се също както и първата, за системата, която най-силно стимулира етнически или расово разцепление.

Различаването на тези модели не трябва да се приема като догма. Има страни, в които тези 4 варианта се съчетават и комбинират в уникална система. Някои страни не се отнасят към нито един от тези варианти. Освен това, процесите се развиват и променят съдържанието си - променя се държавната форма на управление, администрацията, производството, образованието. Като общ принцип, развитието е от първия към другите модели, като това се отнася за голям брой бивши колонии, но историята познава и обратно движение. При всички случаи трябва да се отбележи, че анализът на положението на даден етнос трябва да се прави в момента и, че изводите могат много бързо да престанат да са валидни.

4. ДЪРЖАВНА ОБРАЗОВАТЕЛНА ПОЛИТИКА И ЕТНОСИ

4.1. УЧИЛИЩЕТО- СРЕДА ЗА УНИФИКАЦИЯ И СЕЛЕКЦИЯ

Всички институции са инстанции за селекция и механизми за унификация (хомогенност на културната среда и нормите). Такова е и училището. С нарастването на нивото на обучение (начални класове - горен курс) тенденцията за унификация отслабва, а тази за диференциация са засилва.

Училището създава условия за унификация, действайки с еднаквото си учебно съдържание (курикулум) и нормативна основа (среда на организиран морал, формираща идентичността на детето - по израза на Дюркем). Училището е обединяващо, колективно, свързано с общи образи, идеи, форми на поведение, ценности, съдържание, структури, и е свързано с механизъм за трансформиране в индивида на тези категории, което има фундаментално значение за целия живот. То, обаче е свързано с една пасивна позиция на детето, на което се гледа като на формирано, информирано и пр.

Училището също създава условия за селекция (диференциация). То е свързано с различни специфични знания, компетентности, техники. Свързано е със социални йерархии, с диференцирани форми на поведение. Те произтичат от различията във възрастта, пола, етноса, позицията в структурата на властта и пр. Училищната култура освен това фаворитизира механизмите за разделение и селекция - изпити, избори...

4.2. ОБРАЗОВАНИЕ И СОЦИАЛНА МОБИЛНОСТ

«Социална и културна мобилност» се нарича придвижването по вертикала на социалната стълбица. В съвременния свят действат **два основни модела**.

"Английският" е на основата на женитбата. В общество със затворен елит (остатък от аристократичното съсловие минало или тоталитарна номенклатура), статутът е зададен предварително и стратегията за преуспяване е традиционна.

"Американският" модел е на основата на конкуренцията. В елита се влиза с образование, труд и усилия, без човек да е сигурен в резултата. Образованието е двигател на социалния просперитет или, обществото е от меритократски тип (*meritocratie*) - основано на заслуги и лични постижения.

Училището е един много важен и сравнително автономен канал за мобилност (възможност за тестиране и селекция на учениците). То действа заедно със семейството и усилва (в повечето случаи) или намалява ефекта от семейната позиция. То редуцира възможностите на семейството да влияе пряко на шансовете на детето. То е много демократична институция. Възможностите му да влияе на индивидуалния статус са определени от строги критерии като успеваемост, например. Индивидуалните амбиции, характера, академичните постижения са факторите за социална мобилност, а не семейните дадености.

ЗАБЕЛЕЖКА ЗА БЪЛГАРИЯ

Положението на циганите е показателно. Във всяко отношение тяхната наследственост е обременена социално. Те са по рождение непълноценни социоекономически и културно - богатство, квалификация, образование. Индивидуалните стратегии за просперитет не са много разнообразни и са трудни за коригиране. За да се наложат в своята среда с образование, богатство и заслуги, те трябва да ги придобият в конкуренция с българите, което е извънредно трудно.

4.3. НЕРАВЕНСТВО НА ШАНСОВЕТЕ В ОБРАЗОВАНИЕТО

Основният проблем на училището като социализатор е следният: въпреки огромните постижения на човечеството, дори в най-развитите страни се получава реално **неравенство на шансовете за образование и социална реализация на деца от доминантни и дефаворитизирани етноси.**

В преиндустриалното общество етническа диференциация е била естествена, образованието на децата е ставало в семейството и оттам неравенството на шансовете е било естествено и предварително заложено в системата.

В индустриалното общество положението е друго. Практически в целия свят действа еднаква система от ценности - равенство и свобода на избора в образованието.

От XIX век в Европа, а след това и в останалата част на света се налага система, която възпроизвежда социалната структура: задължително, масово, универсално (единно, общообразователно), безплатно и издържано от държавата или други обществени организации училище за низшите класи и частно, платено, специализирано училище за висшите класи.

Правото на образование за всички (връзката равенство - задължение - безплатност) е елемент на демократичния строй, резултат от икономическото и политическото развитие на страните. В световен план е залегнало като принцип в Декларацията за правата на детето от 20.11.1959 на ниво елементарно образование.

В България задължителното образование е от 6-7 г. (по избор на родителите) до 16 г. възраст. Същото е положението в Белгия, Испания, Франция, Италия, Унгария, Дания, Финландия, Швеция, Норвегия (1996).

Делът на частните училища, в повечето страни не е висок. В Холандия е 70%, Испания - 32%, Франция - 17%, Дания - 10. В другите страни е под 10%. *В България - около 5%.*

Неравенството, за разлика от миналото, днес е по отношение на училищните ресурси (материална база, учители, учебни пособия, учебни планове и програми), състава на учениците (социо-културно ниво, етнос, образователни аспирации), резултатите от обучението (конкуренентност на пазара на труда, реална квалификация), достъпа до определени типове училище.

Обществените разходи за образование са различни. В най-високо развитите страни са около 12-13% от нац. бюджет. Световните тенденции са средно за 7,5%, минимумът е 6%, а оптимално е над 8,3%. При по-висок дял има ускорено развитие (Унгария, Чехия, Швейцария, Норвегия, САЩ, Канада, Финландия, Ирландия, Австралия). *В България през 1989 г. процентът е около 7,09%, а през 1992 - 5,5.*

Към **особените проблеми** на образователните системи спадат и правата на малцинствата (за обучение на майчин език, отношението към малцинствените религии и др.), които в разна степен както на мнозинството трябва да бъдат удовлетворени. Особено **развитие и промени в бъдеще** не се очакват, тъй като основните права са налице. Тенденциите за бъдещето са в две насоки: свободен избор на училище (т.н. десекторизация на училището); права на "консуматори на училище" на "потребители на училище" - например на език на образование.

Провежданите изследвания по темата (от 1965-67 г. насам) показват удивително съвпадение на резултатите в различни страни. Реалното неравенство е факт, но е прикривано по най-различен начин. Негови индикатори са нивото на сколаризация (обхват в образователната система), качеството на учителите, достъпът до престижни училища и особено до висше образование.

Тенденциите в развитите страни по отношение на **сколаризацията** показват, че тя вече не е фактор за неравенство - например във Франция през 50-те години само 6,1 до 16,3% от 16-годишните деца от низшите класи са били обхванати в училище, докато за децата от по-висшите класи обхватът е 30-59,3%. В средата на 80-те, обаче, най-ниският процент на сколаризация е 93,9 (при деца на нискоквалифицирани работници и имигранти).

Достъпът до висше образование повсеместно се разширява. През последните десетилетия то стана масово във всички развити страни.

ЗАБЕЛЕЖКА ЗА БЪЛГАРИЯ

В България данните за сколаризацията показваха почти 100% обхват на децата в училище. През 90-те години, обаче масово децата от ромски произход не посещават училище (дори на ниво 1-4 клас), което значително намалява процента на сколаризация. Точни данни липсват поради това, че напускането на училище става по всяко време, но в документите на МНП се говори за десетки хиляди случаи. По този показател в момента сме на нивото на някои развиващи се страни от Азия и Африка.

Висшето образование се разви значително и у нас. Тенденциите, обаче показват, че то се е превърнало във етнодиференциращ фактор. Достъпът до университетите с годините е ставал все по-голям, но темпът на нарастване за отделните етноси е различен. Той е толкова по-голям, колкото по-високо е социокултурното и образователно ниво на родителите. Това се отразява и на етническия състав на студентите. В момента в ШУ «Еп.К.Преславски» например (регионът е със смесено население), около 85% са българи и около 15% - турци. Студентите от останалите етноси (вкл. роми) се броят на пръсти.

4.3.1. ДЕТЕТО ОТ ДОМИНАНТНИТЕ ЕТНОСИ

Детето се намира в естествена културна среда, говори на своя език и ценностите му са близки до тези на учителите (официалната култура на училището).

Родителите от мнозинството имат много по-ясен, спокоен и като цяло по-изгоден за детето поглед към училището. Те са сигурни по отношение на успеваемостта на децата си. Затова доминира доверието като отношение към детето. Сътрудничеството с училището се счита за нормално, естествено.

4.3.2. ДЕТЕТО ОТ ДЕФАВОРИТИЗИРАНИТЕ ЕТНОСИ

Изооставането на децата от дефаворитизираните етноси е очевидно, при това то е тотално, докато децата от мнозинството имат диференцирани интереси. Разликата се изразява в език, обноски, ценности, култура изобщо (разлика в обема на речника от 2-3 пъти, достъп до висше образование 20 пъти по-слаб и пр.).

Родителите от дефаворитизираните етноси възприемат училищния живот на своите деца като неизбежно осеян с клопки. Основно е чувството за безпомощност, посредственост, обреченост. Това са родители, които не се чувстват способни да се намесят пълноценно в училищните работи и нямат нужното самочувствие пред лицето на училището. Отношението е на недоверие и смущение. В ситуация на икономическа криза в семействата властва песимизъм, отношението към училището е негативна и то не се счита за фактор за социален прогрес.

Детето от малцинствата влиза в конфликт с цялото училище, живее в изолация от другите деца. За него училището става територия на другите - на «чуждите» и има две страни: за българите е център на социализация, за малцинствата - пространство, заплашващо ги да загубят идентичност. Усвояват се българския език (на училището) и майчиния като език за емоции и за идентификация.

Детето от малцинствата е подложено на две влияния:

- На българското общество - чрез училището, системата на училищната сигурност, мас-медийните и разпределението на труда.
- На собствената група - ценности на груповата малцинствена идентичност; любов на и към родителите; майчин език и история; типични ценности.

Детето от малцинствата заема 2 **основни позиции** спрямо културния натиск от страна на мнозинството: затвореност и отвореност.

Затвореността се изразява в дефанзивни, защитни реакции, стремеж да се скрие в културната идентичност на групата. Тази насока се стимулира от хабитуса на малцинствената група - начин на живот, говорене, обличане, изразяване на емоции, жестове, мимика, музика, танци, и т.н. Те действат като една бариера, пречеща за възприемането на новата култура. За това съдействат и конфронтационните мнения за малцинствата, свързани с техния лош имидж, водещи до разсъждения от вида: "Едно училище, в което има много деца от малцинствата, не е добро училище." Не по-малко значение има и реалната дискриминация на майчиния език и свеждането на изучаването му до минимум и употребата му само в битова обстановка.

Отвореността се изразява в динамична насока към промяна на своята културна идентичност и организация и търсене на нови форми за идентификация. Причините са, че индивидът е способен да направи компромис между обезценената малцинствена идентичност във вида, в който е приемлива от обществото (Циганин = крадец, мръсен, прост...) и желаната идентичност, водеща до позицията «Циганин съм, но не съм като другите цигани...» Тази промяна на единия въображаем образ с друг не винаги води до вътрешен конфликт.

Идентификацията на детето от малцинствата е затруднена поради две основни причини:

1. Културното включване: детето не познава друг модел на възрастно поведение, освен малцинствения. Един педагогически проект за работа с него трябва да е съвместен (деца и възрастни от друга среда), за да се внесат тези алтернативни модели.
2. Интериоризацията на ценности, идеи и ситуации не е лесна. Училището е пространство на «чуждите» и учителят също е такъв. Детето често се страхува. Училището е опасност за всички деца (страх от слаби оценки, насилие и пр.), но за детето от малцинствата този страх е по-силен.

Напускането на училище от децата от дефаворитизираните етноси се счита за своеобразна **автоселекция**.

Има два **модела на автоселекцията (и за България)**.

Първият е свойствен за циганите, при които е силна ирационалността, подчинението на инстинктите и чувствата. Детето предварително се е примирило със своята съдба. Несъзнателно то очаква училищни неуспехи и отстраняване от училище, както за себе си, така и за себеподобните си. Към това го водят особеностите на неговия хабитус - семеен и на етноса му изобщо. Също така, състоянието на постоянен страх и фрустрация при сблъсък с официалната училищна култура води до отрицателна нагласа спрямо училището и учителите. Огромно значение играят медиите и продуктите на масовата култура, които налагат определени модни културни модели.

Вторият модел е свойствен за децата-турци и е по-късен, след 8 клас. Училищната кариера е резултат от съзнателен избор. Детето осъзнава, че неговите неуспехи са постоянни и малко зависят от количеството на старанията му. Търси успешна реализация на друго място и по друг начин. Той зависи от пола, културната среда, възрастта, възможностите за получаване на дипломи и квалификация, възможните постижения след училище и пр. Изборът се определя от ценностната система (главно дългът) на етнос, партия, религия, организация, морал и пр.

4.4. БИЛИНГВИЗЪМ И УЧИЛИЩЕ

В българското училище се обучават, наред с децата българчета и деца, чиито майчин език не е българският. Работата за овладяване на българският език от такива деца е един специфичен синтез между родно езиково и чуждо езиково обучение.

До 1989 година, обучението по български език на деца от малцинствата се определяше като родно езиково обучение ("възродителния процес", родния език - език на страната, в която човек е роден). Поради ниското ниво на владееене на българския език от тези ученици от една страна и високите програмни изисквания - от друга, се стигаше до много лошо качество на обучението, стрес и при учителите и при учениците.

След 1989 г. се наложи постановката, че изучаването на български език от децата на малцинствата е необходимо още от първи клас, защото на български се изучават всички учебни предмети.

Прието е за българския език, като държавен и официален в България, да се говори като за втори език на малцинствата. Отчита се и че за тези деца българският език не е напълно непознат.

Введе се подготвителният клас след 1992 г. - едногодишен интензивен, устен курс на обучение по български език за 6-годишни деца не владеещи български език. Целта му е чрез конкретно и достъпно за възрастта учебно съдържание и с разнообразна познавателна, игрова и речева дейност шестгодишните деца, които не знаят български език, да овладеят книжовния български език като средство за общуване и познание.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Barth, F.* Le groupes ethniques et leurs frontières. In: Théories de l'ethnicité. P., 1995, 203-249.
2. *Borgatta, E.F., M.L. Borgatta.* Ethnicity. Encyclopedia of Sociology. N.Y., 1992, pp. 575-583.
3. *Isaacs, H.* Basic Group Identity. In: Ethnicity: Theory and Experience. Ed. by N. Glazer and D. Moynihan. Harvard, 1975, pp. 29-52.
4. *See, K. O'Sullivan, W.J. Wilson.* Race and Ethnicity. Handbook of Sociology. Ed. By N.Y. Smelser. Beverly Hills, California, 1988, pp. 223-242.
5. *Parsons, T.* Some Theoretical Consideration on the Nature and Trends of Change of Ethnicity. In: Ethnicity: Theory and Experience. Ed. by N. Glazer and D. Moynihan. Harvard, 1975, pp. 53-83
6. *Boudon, R., F. Bourricaud.* Minorités. Dictionnaire critique de la sociologie. P., 1982.
7. *Poutignat, Ph., J. Streiff-Fenart.* Theories de l'ethnicité. P., 1995.
8. *Gordon, M.* Toward a General Theory of Racial and Ethnic Group Relations. In: Ethnicity: Theory and Experience. Ed. by N. Glazer and D. Moynihan. Harvard, 1975, pp. 84-110.
9. *Taracena, E.* La construction psychique de l'enfant sous l'influence de modèles identitaires différents. In: Cultures ouvertes sociétés interculturelles. Du contact à l'interaction. Vol 2, P., 1994, 165-175.
10. *Laperrière, A.* La construction sociale de l'identité ethnique en contextes multiethniques contrastés. In: Cultures ouvertes sociétés interculturelles. Du contact à l'interaction. Vol 2, P., 1994, 194-207.
11. *Lipansky, E.* Approche de la communication interculturelle à travers la dynamique des groupes. In: Cultures ouvertes sociétés interculturelles. Du contact à l'interaction. Vol 2, P., 1994, 108-118.
12. *Moertan, M.* Le fin d'Ariane et le fillet d'Indra. Réflexions sur ethnographie, ethnicité, identité, culture et interaction. In: Cultures ouvertes sociétés interculturelles. Du contact à l'interaction. Vol 2, P., 1994, 129-146.
13. *Rey-von Allmen, M.* Des mots aux actes. Terminologie et représentation des migrations, des rapports sociaux et des relations interculturelles. In: Cultures ouvertes sociétés interculturelles. Du contact à l'interaction. Vol 2, P., 1994, 385-398.
14. *Tabouret-Keller, A.* De la culture idéale aux cultures de contact. In: Cultures ouvertes sociétés interculturelles. Du contact à l'interaction. Vol 2, P., 1994, 15-39.
15. *Forquin, J.-C.* École et culture. Le point de vue des sociologues britanniques. P., 1996.
16. *Adorno, T.W., et al.* The Authoritarian Personality. N.Y., 1982.
17. *Агеев, В.С.* Межгрупповое взаимодействие. Социально-психологические проблемы. М., 1990.
18. *Бахарева, Н.В.* Социально-психологическое изучение национальных особенностей. В: Социальная психология, Л., 1979.
19. *Бромлей, Ю.В.* Очерки теории этноса. М., 1983.
20. *Георгиев, Б.* Общности - нашият дом класи, каста, етноси. С., 1991.
21. *Душков Б.А.* Актуальные проблемы этнической психологии. - Псих. журнал, 1981, N 5
22. *Козлов, В.И.* Проблемма этнического самосознания в теории этноса. - Сов. этнография, 1974, N 2.
23. *Королев Г.Н.* Психологическая ориентация в этнопсихологии. Механизмы субъективации. В: Психологические механизмы регуляции социального поведения. М., 1979.
24. *Королев С.И.* Вопросы этнопсихологии в работах зарубежных авторов. М., 1970.
25. *Кон. И.С.* Психология предвзвуда (о социально-психологических корнях этнических предрассудков). - Новый мир, 1966, N 9.
26. *Кцова Г.У.* Методы изучения этнических стереотипов. - В: Социальная психология и общественная практика. М., 1985.
27. *Кэмпбелл Д.* Социальные диспозиции индивида и их групповая функциональность. В: Психологические механизмы регуляции социального поведения. М., 1979.
28. *Левкович В.П., Н.Г. Панкова.* Социально-психологические аспекты проблемы этнического сознания. В: Социальная психология и общественная практика. М., 1985.
29. *Рождественская Н.А.* Роли стереотипов в познании человека человеком. - Вопр. психологии, N 4, 1986.

30. Современная зарубежная этнопсихология. М., 1979.
31. Старовойтова Г.В. Некоторые методологические вопросы определения предметной области этнопсихологии. В: Социальная психология и общественная практика. М., 1985.
32. Шибутани Т. Социальная психология. М., 1969.
33. Шихирев П.Н. Исследование стереотипа в американской социальной психологии. - Вопр. философии, 1971, N 5.
34. Этнические стереотипы поведения. Под ред. А.К.Байбурина. Л., 1985.